

**Hermanni Hamelmanni, S. S. Theol. Licent. & dum viveret
Superint. Oldenburgici, Opera Genealogico-Historica, De
Westphalia & Saxonia Inferiori**

Hamelmann, Hermann

Lemgoviae, 1711

VD18 11397225

II. Pars comprehendit historiam renati Evangelii in Urbibus 1. Goslaria, 2. Magdeburga, 3. Halberstadio, 4. Quedlenburgo. In Ducatibus 5. Brunsuicensi, 6. Luneburgensi, 7. In Urbibus Brunsuiga. 8. ...

Nutzungsbedingungen

[urn:nbn:de:hbz:466:1-56092](https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:hbz:466:1-56092)

SECUNDA PARS

HISTORIÆ
ECCLESIASTICÆ
RENATI EVANGELII

Per
INFERIOREM SAXONIAM
& WESTPHALIAM.

In qua describuntur
ECCLESIAE,

Quæ sunt
In DUCATU BRUNSWICENSI & LUNEBURGENSI,
Deinde in URBIBUS

GOSLARIA, MAGDEBURGA, HALBERSTADIO, BRUNSWIGA,
LUNEBURGA, HAMBURGA, QUEDLENBURGO, GOTTINGA,
HILDESIA, HANNOBERA, EIMBECCA, HAMELONIA,
& NORTHEMIA, &c.

Ubi etiam pauca de ECCLESIIS
DUCATUS MEGAPOLENSIS ac HOLSATIÆ, & de URBIS
IMPERIALIS LUBECÆ ECCLESIA recitantur.

Auctore
HERMANNO HAMELMANNO, Sacræ Theo-
logiæ Licentiato, & modo Superintendente in Comitatu
Aldenburgico.

Anno Domini 1587.

ILLU-

ILLUSTRISSIMIS & EXCELLENTISSIMIS PRINCIPIBUS, &
PRÆSTANTISSIMIS DUCIBUS
& DOMINIS

Domino JULIO, Heroi Potentissimo,
ejusque *filiis* reverendissimis

Domino HENRICO JULIO,
Episcopo Halberstadensi, &

Domino PHILIPPO SIGISMUNDO,
Præsuli Mindensi & Verdensi:

Deinde LECTISSIMIS PRINCIPIBUS & INCLYTIS DOMINIS
Domino ERNESTO, Domino CHRISTIANO
(Curlandiae Principi) &

Domino AUGUSTO, optimi præstan-
tissimi & piissimi Principis,

Domini WILHELMI, filii,

Ducibus Brunswicensibus & Lunenburgensibus:

Atque vicinarum Regionum Principibus & Dominis
amplissimis, &c.

Dominis suis clementissimis, & Nutritoribus Ecclesie
CHRISTI laudatissimis:

Nec non

REVERENDO, NOBILI & EGREGIO PRÆLATO,

Domino CONRADO de BOITMAR,
Generosi & liberi *Monasterii* vel *Phrontisterii* in celebri
urbe *Luneburga* Præsuli & Abbati dignissimo,
Domino sibi observanter colendo;

Deinde

EXCELLENTIBUS, NOBILIBUS, MAGNIFICIS, EXIMIIS, & PRUDENTISSIMIS
DOMINIS,

Dominis CONSULIBUS & SENATORIBUS
Celebrium & inclytarum urbium, ut *Goslarie, Halberstadii, Brun-*

swige, Hamburga, Luneburga, Gotinga, Hildesia, Hannovera,
Einbecca, & Hamelonia, &c.

Suis Dominis observandis, & Ecclesiarum Christi Nutritoribus
piissimis & præcipuis.

Dulcissima est, Principes Serenissimi & Patres patriæ præstantissimi, memoria eorum, qui in pietate & vera religionis negotio promovendo bonam operam posuerunt. Ideo etiam placuit Spiritui sancto per suum Organon & Cancellarium Lucam Evangelistam, historiam Ecclesiasticam renati in Judæa Evangelii de Messia Salvatore Domino nostro JESU CHRISTO, filio DEI, non solum pertexere, sed etiam aliam deinde historiam propagati Evangelii de JESU CHRISTO, ab ejus ascensione, per orbem terrarum undique congerere; Quæ & Hierosolymitanæ, Antiochenæ, & reliquarum urbium brevem historiam continet, & de præcipuis columnis & Doctoribus Ecclesiarum præter Apostolos refert. Imo eadem Lucæ historia etiam aliquot pios patronos & Nutritios piorum & Ecclesia recenset, sicut quoque Tyrannidem impiorum, & persecutiones & pericula sanctorum describit. Ubi vero Lucas desinit, ibi incepit pertexere historiam Ecclesia Eusebius usque ad sua tempora. Quæ vero post Eusebium in Ecclesiis acta sunt, feliciter continuando deduxerunt Rufinus, Socrates, Scholasticus, Theodoretus, Hermias, Sozomenus, & post illos Evagrius Scholasticus, & quadam istorum congesit Nicephorus, Calixtus, Theodorus Collector. Sed post eos, Græcarum Ecclesiarum historiam contexerunt Zonaras, Cedrenus, Nicetas & Nicephorus Gregoras, alique. Sic historiam Ecclesiasticam Ecclesiarum in Italia Africæque partim Cyprianus & Tertullianus suo tempore suis scriptis, partim Rufinus, Augustinus, Ambrosius, Leo, Gregorius, Hieronymusque suis operibus obiter inseruerunt. Interim ex professo eam tractarunt Rufinus, Orosius, Cassiodorus, Paulus Diaconus, Antonius, Vincentius, Platina & Hermannus Contractus. Persecutiones Ecclesiarum Africanarum sub Vandalicis Tyrannis ex professo descripsit victor Uticensis. Anglicarum Ecclesiarum historiam nobis Beda, Polydorus Vergilius, Johannes Balæus & alii dederunt, Gallicarum Ecclesiarum historiam Severus Sulpitius: In primis Gregorius Turonensis, Annonius, Adon, Ganguinus & Æmilius. Germanicarum Ecclesiarum historiam præter Hermannum Contractum, Anthonium & Vincentium, Rupertus, Tuicensis, Witekindus Corbiensis, Lambertus Schaffnaburgensis, Sigbertus Monachus, Rupertus, Abbas Montis, Ottho Frisingensis, Conradus Abbas Urspergensis, Aventinus, Cuspinianus, Nauclerus, & alii ante nostra tempora conscripserunt: In primis vero Albertus Kranzius historiam propagati Christianismi per Vandaliæ, Inferiorem Saxoniam & Westphaliæ in sua historia Ecclesiastica, quæ dicitur Metropolis, continuando absolvit: Sicut & Helmoldus ante Krantium historiam gentis Henetæ converse ad Christianismum, & quæ apud Sclavos & Danos in Ecclesiis

acciderunt, pertexuit, quod in regno Daniæ absolutius isto Saxo Grammaticus fecit, imo qua Krantius habet, fidelius & absolutius contexit Albertus Abbas Stadenfis, cujus Chronicon nobis dabit M. Reinerus Reineccus Steinhemius, studiosissimus historiarum vir.

Hos omnes imitatus, in primis verò Alberti Krantzii vestigia in hanc historiam Renati inde ab initio prædicationis divini Doctore Lutheri Evangelio JESU CHRISTI, usque ad tempora anni Domini 1566. antea finem anni Dni 1570. diligenter longotempore & magnis meis sumptibus conscripsi & conscripsi multis de causis.

Si enim Franciscani Monachi olim magna volumina, & inter ea multa fabulosa, de suo Francisco pertexerunt, sicut alii monachi de suo ordine de suis autoribus & patronis, ut Dominicani de suo Dominico, alii de aliis sua secta autoribus prolixos quoque libros collegerunt & voluerunt. Quanto magis nos decuit, illos viros, qui de auditoribus CHRISTI, de populo DEI, & de Scholis in sanis CHRISTI Ecclesiis bene meriti sunt, ad annos sexaginta, ne illorum memoria apud posteros periret, celebrare & posteritati commendare? Etsi sperassem, alios me & doctiores & diligentiores jam dudum prodidisse, qui talem operam præstare Ecclesie potuissent, quem hodie cœlestis Davidem Chytræum (quo absolutiorem historicum hoc tempore in Europa inter vivos, ne dum in Germania, non novi) Theologum doctissimum, cujus acutissimo judicio hanc secundam & reliquas sublequentes partes nostræ historiæ Ecclesiasticæ submittimus corrigendas, atque ipsam reverenter oramus, ut qua hic desunt, & ego habere non potui, supplet dignitate. nunc senex hæc mea qualiacunque ante mortem publicare volui, qui hæc occasione cogitandi latius de tali historia, & continuanda & comexenda non possem.

Hanc verò historiam nostram Ecclesiasticam non aliter V. Illustriss. Celsissimi (Principes Incliti & Magnanimi) atque Sozomenus suam historiam Ecclesiasticam olim Theodosio Juniori Imperatori pientissimo: Imo vobis quoque (Patres patriæ magnifici & gravissimi Consules & Senatores in Urbibus Saxonis) non aliter quam Lucas Evangelista suo Theophilo. suæ historiæ dedicavit, reverenter inscribere volui.

Potentissime & longe amplissime Princeps, Domino JULI, Domine clarissimè, in vestra familia Illustrissima & Ducali senfit V. Celsi, jam à multis annis benedictionem divinam. Nam Vestra Cels. abavus Dux Wilhelmus, Princeps bellicosissimus & fortunatissimus, septem Comitatus vestre amplissimi ditioni adjecit & sibi suisque subegit. Avo vestro Duci bellicoso Domino Henrico Seniori accessit dimidia pars præfecturæ urbis acarcis Gandæsiæ &

urbs Helmstadium, *Herot*, inquam, hostibus formidabili. Parens vero ve-
 ster Henricus Junior, *Heros egregius*, cum suo patruo Erico Seniore, ditio-
 nem pene totam Hildesimensis Episcopatus subegit. Imo *V. Illust. & Se-
 reniss. Cels.* voluit DEUS in primis constitui heredem paternarum & avitarum
 Regionum, & te Dominum & Principem potentissimum, tanquam lumen in
 tua Germania, imo in toto etiam mundo exaltavit: Ideoque ad eam devolvit
 etiam dimidiam ampliss. Comitatus de Hoya ac Brochusen partem: Atque
 demortuo propinquo vestro Duce Erico, tam divitem ipsius ducatum ac regio-
 nem opulentissimam & populosam, *V. Celsitud. Inclytæ*, quasi in manus tradidit
 DEUS optimus maximus, ut jam in vestro illustrissimo Stemmata Ducali post
 potentissimum Electorem Henricum Leonem (ex quo vestra familia serene-
 nissima & Inclyta suum Augustum Stemma trahit) nullus unquam Principum
 ac Ducum Brunsvicensium vobis potentior extiterit. Merito igitur DEO gra-
 tias agendo bonam operam collocat *V. Sereniss. Cels.* dum in initio gubernationis
 sue primum regnum DEI quaerens, reformari curaverit Ecclesias & collegia,
 Scholasque, hinc inde & CHRISTO Regi gloria portas suas aperuerit: Tum quo-
 que Pädagogium primò Gandesii ordinaverit, deinde juxta exemplum opti-
 morum Germania Principum, ut Frederici III. Elector. Saxoniae, qui Scho-
 lam Witebergensem fundavit, tum Electoris Brandenburgici Joachi-
 mi I. (avi *V. Cels.* conjugis *Serenissime Heilwigæ*) fundatoris Academiae
 Francofortianae, deinde Philippi Hassiae Principis Academiae Marpur-
 gensem constituentis, denique Johannis Frederici I. nati Electoris Saxo-
 niae, qui Jhenae universitatem ordinavit, praeclearam universitatem à suo
 nomine insignitam nomine Juliam in urbe vestra Helmstadio instituerit & or-
 dinaverit: In qua sumptuose alit clariss. & de Ecclesiis Saxonice bene meritum
 Theologum Dominum D. Tilemannum Heshusium, cum collega eruditissimo
 Domino D. Daniele Hoffinanno, atque alios Professores in omni facultate &
 artibus ac linguis doctissimos, inter quos etiam micat Reverendus vir Dominus
 Basilius Satlerus. Cum igitur ita extem *V. Ampliss. Cels.* in Ecclesias & Scho-
 las merita maxima, censui de jure & quidem merito ea non esse subicenda.
 Deinde hic quoque cognoscat *V. Cels.* quomodo in vestra *Sereniss. Cels.* urbibus
 splendidis & Primariis, ut Brunsviga, Gottinga, Hannovera, Hamelonia &
 Northemia renatum sit Evangelium: Sic etiam in prima parte explicui, quo-
 modo in vestro Comitatu Hoyensi renatum sit Evangelium CHRISTI. Ideo ad
V. Illustiss. in primis *Cels.* debui hanc destinare historiam, quam pro sua Inclyta
 clementia pie suscipiet *V. Illustiss.* serenitas. Simili de causa & *V. Illust. Cels.*
 Reverendiss. ANTISTES HALBERSTADIANE, Princeps *Sereniss.* &
 Dux colendissime, inscribitur Secunda pars nostrae Ecclesiasticae historiae mul-

ris de causis, eamque vobis submisit offero, ut videat non solum, quid in vestris
 avitis Ducatibus per Ecclesias sub vestro Illustriss. Patre Duce Julio actum sit,
 sed quid sub avo quoque vestro, bellicoso Principe & Magnanimo Duce Hen-
 rico Juniore, (quia V. Cels. avi & patris nomen referi) & quid sub cognatis
 Cels. Ducibus D. Erico Seniore & Juniore quondam in amplissimo Ducatu
 Brunsvicensi Inferiori, hinc inde, & sub ducibus similiter cognatis
 rentia causa de Grubenhagen dictis, videlicet sub D. Philippo Duce patre
 & sub filiis ejus Ducibus D. Ernesto, Wolffgango, & D. Philippo Ducibus
 gloriosis in negotio religionis praestitum sit. Accedit & hoc, quod hic histori-
 ecclesiasticam renati Evangelii in vestra urbe Halberstadii referam. Eadem
 causa me quoque commovit, ut V. Illustriss. Cels. amplissime D. ANTONIUS
 MINDENSIS & VERDENSIS, D. PHILIPPE SIGISMUNDE, qui
 patrum bellicosi Principis Juvenis D. Philippi magni & avunculi vestri
 lissimi Archiepiscopi Magdeburgensis Sigismundi, nomen referi, hanc
 partem inscriberem, ubi agitur, quomodo in avitis vestris Ducatibus crevit &
 initium sumpsit doctrina Evangelii, veluti & in posterioribus partibus hujus
 historiae aliquando Mindensis vestrae Ecclesiae plantationem & fundatio-
 nem dabimus, ita in tertia parte dicitur, quid Verdæ actum sit. Ideo pro
 vestra singulari clementia D. D. Illustriss. V. Cels. (qua pietas & singulari eru-
 ditione à pueritia, sicut Timotheus; veluti mihi & multis aliis non quae
 oculatis testibus constat, probe imbuta & exculta sunt) assumam humaniter &
 clementer hunc nostrum laborem.

Cur verò V. quoque Cels. & Clementiss. Illustriss. Principes & fratres Domi-
 ne ERNESTE, D. CHRISTIANE, & D. AUGUSTE, hanc historiam
 stram Ecclesiasticam simul destinaverim, hac est causa, quod vestra Cels. au-
 tam paternus, quam maternus, magno & vero serioque zelo, & magna pietate
 propagaverint & plantari curaverint per sua regna & Ducatus doctrinam Evan-
 gelii, & ita quoque Ecclesias suarum ditionum pulchre reformaverint. Chri-
 stianismus Rex Daniae Christianus III. sanctae memoriae, in hoc totus incubavit
 ut per sua regna (sicut antea in Holfatia & Schlesvicensi Principatibus suis
 non minori zelo fecerat) amplissima, Ecclesia reformarentur, doctrina Christi
 propagaretur, & ut Bibliorum lectio in istorum Regnorum patrio idiomate ex-
 ceret, & legi posset: Atque demum religionis propagandae causa Academia
 Hassniensem instituit, & praecleara & pietatis plena negotia multa semper
 tota vita, sicut olim David Rex, exercuit, & tandem ex hoc seculo praeclearum
 exitum & optatum finem consecutus est, obdormiens in CHRISTO placide: Qui
 dicam de avo vestro paterno? Nonne ille cum fratre Domino Francisco, in-
 gerrimo Principe, ausus est cum paucis aliis Principibus longe potentissimis, &

tunc doctrina Evangelii adversario, summo, inquam, Monarcha, & tanto Regi Caroli V. Cæsari, anno Dni 1530. offerre nostrarum Ecclesiarum confessionem Augustæ? Unde illa adhuc nomen habet, & ubique isti confessioni V. Cels. avi paterni D. Ernesti & ejus fratris D. Francisci nomen subscriptum extat in Ecclesiis & extabit etiam apud posteros: Quia curaverat V. Cels. avus, Princeps optimus & prestantissimus Dominus Ernestus, ante oblationem prædictæ confessionis, & etiam post eam oblatam diligenter visitari & reformari Ecclesias, atque veram ubique de CHRISTO doctrinam propagari. Ideo inter sui temporis Principes nuntiores Ecclesiæ præcipuus est recensendus. Ideo in hac, ut etiam in priori & in sequenti parte nostra, ipsius sit præclara mentio. Quo verò tanto commodius ille pius Dux Ecclesiis prodesset, magnis sumptibus ad se pertraxit D. Urbanum Regium, Theologum præcipuum, ex urbe Augusta, eumque in usum suarum Ecclesiarum & vicinarum, quam diu superesset, liberaliter aluit. Qui Doctor Urbanus ejus Cels. & toti vestre ditioni ornamento fuit vivus. Nam lumen inferioris Saxonie inter Doctores Ecclesiæ censebatur. Avi vestri pie in Domino demortui vestigia ingressus est optimus & pius filius V. Cels. parens D. Wilhelmus, verè Ecclesiarum & ministrorum CHRISTI nutritius, amator & clementissimus fautor, qui acceptam à parente pio piam & veram religionem non minus atque paternum Principatum, pure & incorrupte retinuit, constanter in ea perstat, & omnibus Christiano Principe dignis virtutibus ornata & exulta est: Atque multa piis Theologis beneficia exhibuit, multaque hodie in usum suarum Ecclesiarum præstat. Ideo etiam benignus pater Domini nostri JESU CHRISTI, vestro parenti Illustriss. benedicit, facitque eum possessorem dimidii Comitatus Hoyensis & totius Deipholtiani legitimum & verum, & ipse benignus pater per CHRISTUM filium affatim sua benedictione ornat & ornabit vestrum Inclytum parentem cum in hac, tum in æterna vita. Accessit etiam T. Cels. CHRISTIANE Princeps Inclyte Ducatus Curlandæ ex ejusdem DEI beneficio, quem vobis gratulor.

Cum igitur hic videatis, Principes juniores Inclyti, initium & progressum veræ Religionis in Ecclesiis vestris per amplissimum Ducatum Luneburgensem, & in V. Cels. urbe Luneburgensi, sicut antea in prima parte descripsi historiam renovati Evangelii in Comitatibus vestris Hoyensi & Deipholtienſi, (in qua fit nominatim & avi & patris vestri, ut Principum optimorum, honorifica mentio) volui etiam hanc partem V. Cels. reverenter inscribere, & hortari eas, quæ primo ab Hectore Frederico, deinde ab Eilardo Segebadio, viris reverendis, claris & pietate ac eruditione celeberrimis ad veram pietatem & literas assuescunt, & modo in Academiis versati sunt, ut ingredi dignentur vestigia utriusque pii avi tam Paterni, quam Materui, Principum æterna memoria

dignissimorum, & pii Patris vestri, Ducis optimi, sintque & manant vestra
Celsi nutritores Ecclesiarum CHRISTI, & propagatores vera de DEO doctrinae.
Id quod factum continuandum vos etiam reverendus, clarissimus & eloquen-
tissimus Theologus M. Christopherus Vischer / Senior, V. Celsi, Ecclesiarum
supremus Superintendens, qui magno & patri vestro Illustrissimo, & V. Celsi
Celsi, atque toti dittoni ornamento est, sine dubio semper hortatur.

Quod deinde ad tuam R. dignitatem attinet, propterea hanc nostram Episto-
liam Reverende & Nobilis Antistes, Domine CONRADE à BOITMÄR,
vobis inscribo, quod hic etiam V. R. D. legere poterit, quomodo sit refrenata
in Generoso vestro Monasterio facta, & quales antecessores habueritis. Quo-
rum vestigia V. R. ingredietur, qua aliàs celebri & veteri Nobilitate de
progenie nata est. Deinde volui illam dignitatem novam gratulari vobis, qua
sit vobis felix & fausta, Amen.

Quare etiam, præclarissimi piissimi & præstantissimi Domini CONSUL-
LES & SENATORES consultissimi, imo Patres patria, & præcipua Saxo-
nia inferioris urbium rectores, ad V. Prudentiam & præstantiam doctrinae
nostram historicam Ecclesiasticam renati Evangelii per vestras & patrum urbium,
facile eadem possunt certa conjectura assequi: Singulis gratum esse & utile iucun-
dum censemus, quid patrum & avorum vel antecessorum nostrorum tempore in
Patria acciderit, & quatenus vera doctrina in vestris urbibus plantata sit & pro-
pagata? Hac & similia, cum sperem vobis grata fore, ideo talia de vestris Eccle-
siis & primis vestris Evangelistis hic legere potestis. Et necessarium est patrum
urbium civitatum scire, quatenus majores eorum semper commode gubernati-
onem instituerint, & quid præclare fecerint, cum in exornandis Rebus publicis
in Religionis negotio promovendo: In primis, quomodo in sana & incorrupta do-
ctrina CHRISTI tempore Interim retinenda & defendenda, tum contra
falsarios abigendos vestri majores & antecessores præclaram operam navaverint,
ut sic eadem ratione Majorum & Antecessorum vestigia subsequentes Consules
& Senatores tanquam Patres patria ingrediantur & fideliter sequantur.

Præclare itaque faciunt, V. præstantia, qua in exornandis, municipiis
amplificandisque vestris urbibus, non solum bonam operam ponunt, sed etiam
in retinenda vera doctrina atque extirpandis Schismaticis, Sacramentariis
& aliis Sectis, verè majorum Zelum & propositum hodie constanti sequuntur.
Accipite igitur placide, amplissimi Domini Consules, & prudentissimi Proceres
ac Senatores, Patroni observandi, nostrum laborem non sine magnis sumptibus
à nobis congestum.

GOSLARIA urbs est vetus Caesarum, qui ex Saxonica gente ortendi
erant, habitaculum. Ubi me novit ibidem Superintendens Theodorus
Holt

Holthausius, venerandus Senex, & sine dubio plures ex pastoribus & ministris. HALBERSTADENSIS urbs habuit etiam sub Haymone pio Episcopo religionem Papisica aliquantulum puriorem; Sed modo dives & florens est, quam celebris & eloquens Senex M. Christophorus Vischerus senior scriptis clarus, aliquando ornavit & modo ejus gener ei utiliter praeest: Cui, ut & aliis concionatoribus credo me notum esse.

BRUNSWIGAM splendidam Saxoniam urbem & potentem beneque dispositam Rempubl. amplam civitatem, & munitioibus probe excultam etiam exire noverunt nationes, & multi ex ferocientibus populis, qui inter barbaros recensentur. Ab eo autem tempore, quando ibi Evangelium in initio propagari inciperet, ut crevit vera doctrina & stabilem pedem fixit ibi, sic quoque favente patre Domini nostri JESU CHRISTI, mirifice in divitiis, potentia, munitione, praesidiis, aliisque virtutibus excrevit Poliria. Et in hac splendida urbe clarissimum Superintendens D. Martinus Kemnitiuss, qui, cum viveret, fuit oculus & lumen Saxonicarum Ecclesiarum, cum suo celebri coadjutore venerando sene Domino M. Johanne Zangero ante annos 26. me noverat: Sicut etiam mihi magna familiaritas in hac Repub. fuit aliquando cum D. D. Joachimo Morlino, pia memoria Doctore celeberrimo, & cum multis aliis Theologis & Doctores ibidem, qui jam in Domino obdormiverunt, & hodie mihi est cum eximii & doctissimi M. Jacobo Godfrido, & M. Frederico Petri dulcis familiaritas atque similiter cum M. Rodolpho Hillebrando, viro eruditissimo.

Cum autem HAMBURGENSIS Resp. qua fuit longo tempore terra marique splendida & potens, susciperet patrocinium verae Religionis, & Patres patrie in ea urbe coram audirent in initio renati Evangelii, ex colloquentibus, qui potissimum veris sacrarum literarum testimoniis & argumentis niterentur, tunc alacriter amplexi sunt veram Religionem, & ab eo tempore sumpsit hac praclaras Resp. mirificum augmentum, & floret praclare. Novi etiam in ea urbe ibidem Superintendentes, viros de Ecclesia bene meritos, Theologum absolutum D. Johannem Epinum, celebrem D. Paulum ab Eitzen / clariss. M. Joachimum Westphalum & Doctorem Simonem Cyriacum, atque cum moderno Inspectore ibidem, viro virtute & doctrina praestantissimo, D. M. Davide Penzhornio, & ejus collega docto & fideli M. Georgio Stammichio est mihi bona familiaritas, qui cum reliquis de me testari poterunt.

LUNEBURGA urbs & ornamentum Ducatus ejus, qui ab hac nomen habet, est & licet majorum tempore floruerit suaque singularia dona à DEO ipsis divinitus concessa habeat: Tamen ab eo tempore, dum est Evangelii doctrina illustrata, etiam in Rep. in cultu & praesidio sumpsit incrementum, & mirifice floret hac urbs, in qua mihi multi fuere ex pastoribus Ecclesiarum noti & amici, ut M.

Fre-

Fredericus Henningus, Superintendens, Wilhelmus Santphurcius, M. Johannes Eikenbergius, *ibidem quoque Superintendens*, M. Simon Pöschel, M. Thomas Mauwerus, Henricus Glosenkampius, Antonius Wapmannus, & M. Eberhardus Obermannus: *Et spero M. Casparum Gotsmannum, modernum Inspectorem fidelissimum, aliquam mei nominis utilitatem habere cum collegis, sicut familiaris mihi est adhuc Fredericus Dedeckindus, festivus poeta & Magister, vir clarus & doctus. Ita in scholis novi mihi familiares amicos eruditiss. & claros viros M. Johannem Bathelium, M. Albertum Lenicerum, & Lucam Lossium, &c. Hi omnes qui viri sues, esse testari poterunt, cum reliquis ministris Ecclesie.*

GOTTINGA urbs antiqua & ditioe propria celebris, *divo & imperio ab initio semper fuit: Sed accedente luce Evangelii, qua vere ibi renata illustravit, aucta est divitiis, elegantia & ubertate. Novi ibi eos, qui in hac celeberrima urbe Ministerio Ecclesiastico praesuerunt, D. Joachimum Morlinum, Theologum re & nomine eloquentem, M. Joannem Sutelium, M. Philippum Casparem, Valentinum Heylandt vel Salvatorem, M. Franciscum Marchesium & plures. Spero etiam multis pastoribus me ibi notum esse.*

HILDESIA urbs ab antiquis celebris, Episcopalis civitas, *quae & divinis inde ab initio renati Evangelii abundans, munita & firma evasit. Ubi magna semper zelo Papae resistenterunt, & adhuc resistunt praesidentes & circa persequentes vere religionis amore. In qua urbe mihi magna fuit familiaritas, cum M. Bartholomeo Wolffharto, reverendo & Eloquenti Superintendente: Cum honesto viro pie memoria Henrico Bovio, & multis aliis pastoribus: Et annos 27. contraxi familiaritatem, cum Reverendo Theologo Egregio & cum D. Conrado Beckero (qui modo ibi Inspectorem agebat) & nunc sum quoque M. Johanni Udenio, viro docto, & aliis pastoribus in hac urbe.*

Ad HANNOBERAM tendo, nempe ad Ecclesiam & civitatem, *qua initium habuit tenue, & fuit aliquando exile oppidum, sed quando cum difficultate perveniret ad cognitionem Christi, & hac Resp. cum civibus suis suscipere veram doctrinam, in qua hactenus perstitit, ecce, ab eo tempore aucta est magnificentia splendore, bonis, donisque & sensit divinitus divinam benedictionem: Et fuerunt mihi multi gravissimi Ecclesie Doctores in hac Ecclesianoti, ut M. Rodolphus Mollerus, Georgius Scarabæus, M. Walterus Hoickerus, Martinus Hoffmannus, Henricus Brugkampius, Johannes Grellius, Johannes Hoffmannus, Johannes Geander, M. Bartholomæus Wolffhartus, Superintendens, & M. Georgius Henninges: Et est mihi cum moderno Seniore in hac Ecclesia, viro integerrimo & eruditiss. M. Vito Buschero, verus & magna utilitas: Sicut etiam in scholis ibi novi celebres viros M. Christianum Slesbingianum*

& Bernhardum Vogelmannum: Et opinor me reliquis pastoribus, ut M. Henrico Gerbero, celebri poëta, & aliis ibidem probe notum esse.

HAMELONIA urbs, etsi longo tempore cum prædictis civitatibus celebrata sit in historiis, tamen nostro tempore & interea, quamdiu ibi Evangelii doctrina sonit, auctorem in bonis animæ & corporis sensit, & magis inclauit: Ut nunc inter præcipuas Ducatus Brunsvicensis civitates numeretur. Novi in ea urbe, quæ vixi ibi diu in vicinia, partim dum in Westphalia Lemgovix, (quæ est præcipua urbs Comitatus Lippix) ad annos 14. agerem, & postea quando ultra quadriennium Gandelii essem, multos præstantes viros partim politicos & Ecclesiasticos. In primis mihi fuit magna & dulcis familiaritas, cum reverendo & doctiss. sene D. M. Rodolpho Mollero, Superintendente & Decano in Collegio, ejusque genero & collega eximio Domino Johanne Siffido, & cum meo populari Otthone Domhvio: Et minime dubito, quin meum nomen sit optime notum erudito viro, moderno ibidem Superintenti eximio D. M. Johanni Bockio & suis collegis. Deinde in hujus civitatis vicinia moratur lectissimus & verè præstans Nobilis, fide, pietate, virtute atque doctrina generosus non minus quam genere D. Henricus à Salder, in arce Louwenstein/ Sarrapa, quem honoris causa nomino, qui est vicinis locis Ecclesiis & pastoribus præsidium, cui est ibi pastor meus affinis & compater, vir integerrimus & pius Henricus Veltenius. Et cum sciam splendidos consultissimos & ornatissimos consules atque viros eruditos Senatoresque industrios præsidere Ecclesiæ & civitati EIMBEC- CENSI, quorum plerique, quando istic in vicinia agerem, mihi noti fuere, ideo etiam spero et illorum Excell. nostrum laborem fore gratum, & mihi etiam persuasum habeo, existere adhuc quosdam inter concionatores, qui Hamelmannum noscunt, in primis Joannem Velium, virum excellentem: Etsi vero magnis ali- quando malis afflictæ sit hæc Resp. & Ecclesiæ, tamen respiravit, & jam præ mul- tis urbibus, est singulari dono DEI ornata, ut ibi & Resp. & Ecclesiæ floreant.

Accipiant igitur hunc meum laborem, in contexenda Ecclesiastica historia ma- gnum & varium, nunc V. P. vobis reverenter etiam inscriptum magnifici & præ- stantissimi Patres patriæ humaniter, & interea in CHRISTO Valeant. Raptim Aldenburgi, in feriis Pentecostes, quando Ecclesiæ DEI de Spiritu sancto & ejus donis sacra tractat, Anno Domini 1587.

Vest. Cels. & Præstantiæ

Subje&issimus

HERMANNUS HAMELMANNUS,

S. Theol. Licentiat. u.

Rrr rr

De

De ECCLESIA in IMPERIALI
URBE GOSLARIA.

Propter libertatem urbis & singularia dona, quibus erat
 urbs privilegiata, erant ibi ab initio plebei liberes inde
 ridenda pontificiorum pompa. Postquam *Henricus III.*
 tale institueret collegium in inclyta *Goslaria*, ad quod
 quisque doctos per totam Europam, (ut *Hieronymus Emserus* Licentius
 scribit in vita *Brunonis decimi Episcopi Misnensis*, ex eodem collegio
 lati) quos ibi constituit canonicos, & postea multos aliis dedit
 pios Ecclesiis ipse: Et denique ejus successores Cæsares idem
 Sic numerantur 50. *Episcopi*, qui ex eo collegio delecti sunt ad
 Ecclesias præfules ab *Hieronymo Emsero*. Nam olim erant collegia
 Sic tempore *Berwardi I. Episcopi Hildesensis* & tempore *Brunonis*, ut
 vita *Berwardi à Tangmaro* conscripta legitur, & simul *Emserus* in
Brunonis Episcopi Misnensis scribit cap. 7. quomodo *rigidi* sine
 floruerint, ubi Decano sunt quotidie præsentatæ scripturæ, & *Platina*
 aliquot recitati, & multa à *Ludimagistris* exercitia junioribus
 &c. Sic quoque *Tangmarus* scribit in vita *Berwardi, Episcopi Hildesensis*,
 nati *Comitis de Sommerhsenborg* / &c. quod multos nobilium sub
 disciplina habuerit, & ita inter alios etiam *Berwardum*. Hæc inquam
 refert de veteri Schola *Hildesimensi Tangmarus*, qui isti Scholæ præfuit in
 Cœnobio *Michaelis*, &c. Et sic habemus exempla *Saxonica*, quosdam
Monasteria & collegia fuerint Schola, &c.

Hinc inquam factum est, dum essent Cæsares *Goslaria* frequentes, &
 multas reliquias hinc inde conquirerent, & auro argentoque in
 collegio donarent. Ideo accidit, ut ab anno Domini 1520. quoties
 collegiati & tota pontificiorum sex circumferret illas reliquias in
 pompa, inciperentur contemni à vulgo & derideri, &c. Hæc autem
 pompa & circumgestatio in primis fiebat solemniter in die *Petri & Pauli*.
 Ita incipiebant missæ, vigiliæ & alia sordere, & nemo amplius offerret
 Sacrificulis vel pecuniam vel alia dona. Itaque contigit anno 1521. ut
 dam *Parochus Henningus Degen* / suis Sacellanis aliquid ad offerendum
 altare daret, imò secundo instaret, ut oblationem, quod sic alii ad obla
 tiones & dona deferenda ad altare invitarentur, eorum exemplo,
 Sacellam ex jussu *Parochi sui reiterarent*. Hoc videns quidam ex *Cantibus*

Ubi nomine *Johannes Meidemannus*, alta voce clamavit: *Steuret den Narren ins Teuffels Namen*. Inde adhuc natum est proverbium in ea urbe, ut hodie hoc saepe repetatur.

Primus autem Evangelista fuit in ea urbe *Johannes Kleppen* / vir non indoctus, qui postquam omnia D. Lutheri scripta tunc edita legisset, coepit anno 1521. purius aliis docere & vehementer in suo officio sudare. Docuit autem in suburbio in templo ad *S. Sepulchrum*: Ubi erat domus commendatoria, quæ cum templo postea durante bello inter *Henricum juniorem*, Ducem Brunsvicensis & urbem anno 1527. exusta est. Ad hujus conciones turmatim currebant senes cum minoribus & utriusque sexus. Sed istud studium & zelum Sathan non diu tulit. Quare per suos Clericos vehementer institit apud Senatum, ut & concio illi *Kleppen* inhiberetur, & populus à concione retraheretur, eo prætextu, quod *Cæsaris* indignationem & alia pericula metuerent. Cum taceret *Kleppen*, alius quidam *Wittebergensis* Magister nomine *Theodoricus Smedem* / qui erat in ea urbe natus, promisit civibus, postquam eis occluderentur ubique templa, se sub cælo docturum in campis anno 1522. ita ille prodiiit aliquoties, & in loco dicto *den Lindenplaen* in magna populi frequentia docuit. Verum mox captus à Senatu, traditur captivus & vincus *Episcopo Hildesimensi Johanni*, Duci *Lowenburgico*. Is eum diu detinuit in arce *Sturvolde* usque in sesquiannum. Ideo, ut tandem eximeretur è vinculis, abjurat Lutheranam juxta illos, hæresim, coactus *Episcopi* & aliorum terroribus. Inter alia his verbis *Hildesii* in aula *Episcopi VI. Octobris* anno 1523. abnegat veram doctrinam: Ego *M. Theodoricus* abnego & abjuro illam hæresim Lutheranam, de qua sum suspectus, & dogmata istius erroris de cætero persequar, tum quoque omnes quotquot sunt de illa secta Lutherana ac singulos persequar, & consortia eorundem vitabo, & eisdem non interero, &c.

Is deinde factus est *causidicus* & aliquando *Syndicus civitatis*. Ideo protrudunt tandem multis precibus cives iterum in publicum *Johannem Kleppenem*, tunc vicarium ad *D. Jacobum*: Quilicet non bona voce, nec admodum felici pronuntiatione vel elocutione præditus esset, tamen pro suo dono ita docuit, ut spaciosum templum simul repleretur & multi starent in cœmiterio. Hic ita concionibus pergit, donec tandem longis & multis precibus defatigatus Senatus anno 1524. ipsis in ad *D. Jacobum* alium concionatorem, virum doctum & eloquentem *Johannem Westel* (quondam Doctorem & primum Evangelistam *Halberstadensem*) concederet,

deret. Is primus fuit, qui omnium purissime verbum DEI docere & Sacramenta cœpit sincere administrare. Postquam vero tanta copia ejus conciones properarent, & cresceret multitudo auditorum vehementer, ut vix dimidia pars auditorum caperetur aede Jacobi, iterum institerunt vehementer apud Senatum de plenaria reformatione adhibenda per omnes Parochias, &c. Interea quidam laicus falsi convictus publicè reprehendit Pontificium quendam concionatorem, qui tunc citaverat *Paulum*, & cum is accusaret laicum, est tandem falsæ concionis convictus coram Senatu. Ideo is rubore perfulsus nunquam audebat prodire in publicum, &c.

Ex his & aliis commotus & timens in primis turbas, tandem anno Senatus civium petitioni anno 1528. (quia eligebantur ad quinqueviri, qui in singulis Parochiis cœperunt negotium Evangelii tractare coram Senatu, quorum zelum metuebat Senatus) & petiverunt *Senatu Magdeburgensi* mitti Licentiatum *Nicolaum Ambsforffium*, qui venit ad Dominicam Reminiscere, & permanfit *Goslaria* usque ad Dominicam Palmarum. Quia die Martis post Palmarum rediit *Magdeburgum* ad Festum Paschale, &c. Interea ille multis concionibus & adhortationibus multos lucrificavit, multos confirmavit & omnia bene disposuit. Dominica Reminiscere docuit pro concione, explicans textum Evangelii de constanti fide Cananæ mulieris. Ibi probavit, solanos vera que vide in CHRISTUM salvari. Deinde formam administrandi Sacramenti Baptismi & Eucharistiæ ordinavit juxta Ecclesiam *Witebergensem* & *Magdeburgicam*, & constituit ordinem & decorum ubique eleganter servandum: Deinde ostendit vanam esse adorationem sanctorum, reliquiarum & statuarum, vanam quoque esse adorationem sacramenti, &c. Illa omnia luculenter ex scripturis demonstravit, in primis explicans textum *Esaie* cap. 66. quem *Stephanus Actor* 7. repetit, &c. Multa quoque de vanitate purgatorii disseruit, & de superstitione *Missa*, ostendens omnia debere ea lingua peragi, quæ posset intelligi à populo, &c. Laboravit, ut in Parochiis constituerentur Pastores docti & idonei: ad ejus consilio præpositus est Superattendens Doctor *Johannes Amandus*, qui in *Borussia* egerat Monachum, & erat eleganter facundus, sed non admodum doctus, &c.

Hic D. *Amandus* effecit sollicitè instando, ut aperirent Scholæ Magistratus & cives, & novæ Scholæ præficerent *M. Michaelem Flammium* (qui in *Hassia* oppido *Wulffshagen* & *Eimbecka* egerat Rectorem Scholæ)

virum eleganter doctum, cui statim opponebant alium in sua schola Pontificii nomine *Bartholomæum Belsinhausen*. Ideo hoc facto valde commotus *D. Amandus* vehementer institit apud Senatum, ut is amoveretur. Tandem turba inde oritur, & iste *Bartholomæus* clam ex urbe educitur. *Vohmeius* autem magna cum laude & multorum suorum discipulorum fructu præfuit Scholæ diu, &c.

Cum autem disponderet *L. Ambsdorffius* ministeria, tamen aliquandiu vacabat ministerium in *ade Stephani* donec anno 1529. ex *Brunsviga* pulsus *Henricus Kniggius* (qui erat eloquens) assumeretur in *ade Stephani* pastor, & in Ecclesia jura *Frankenberg* *Henricus Gefferdes*, *Helmstedensis*, *Evangelista primus* cum *Johanne Wiffel* (in Ecclesia *Halberstadensi*) postquam circa adventum *L. Ambsdorffii* vocaretur *Johannes Wiffel* *Brunswigam* ad patriam suam, est constitutus pastor *Jacobinus Johannes Schulze* (qui fuerat *Monachus* jura *Jürgensberg* / ante *Goslariam*) & singuli habebant postea *Diaconum*, quem *Sacellanum* vocant, &c. & *Johannes Ebelingius* in *ade D. Thomæ* pastor est constitutus.

De certaminibus in Ecclesia ortis.

Circa finem anni 1529. & sequenti anno cœperunt ibi publicè propagare *Zwinglii* dogma *Henricus Kniggius*, & *D. Amandi Sacellanus*, *Johannes Grawertus*, ideo in initio anni 1531. revocatur *D.L. Ambsdorffius* ex *Magdeburga*, & sunt isti duo publicè coram Senatu examinati & convicti erroris à *L. Ambsdorffio* (etsi eis clam tela administraret *D. Amandus*, qui quoque erat ejus sententiæ, sed rectius omnia agebat, interim convicti & confusi sunt) videlicet *Kniggius* & *Grawertus*, qui sunt per *Præfatum Senatum* ex urbeeducti & in exilium acti. Postea semper oravit *D.D. Johannes Amandus* pro concione: *Wittet/ daß mich Gott wolle nicht lange leben lassen / so ich unrecht lehre und gläube*. Ideo eo ipso anno subito *colica passione* moritur: Quia *Sacramentaria* rei addictus erat. In locum *D. Amandi* vocatur *Witeberga M. Paulus Rhoda* anno 1532. & in locum *Kniggi M. Antonius Corvinus*. Cum autem vir pius *M. Paulus Rhoda*, *Stettinensis*, videret nimis tenuiter sustentari Pastores & ministros Ecclesiæ, institit apud Senatum pro autione stipendii. Sed cum ille laterem lavaret, licet ipsi satis esset, non potuit aliorum tamen ministrorum egestatem ferre, ideo discedit post annum & factus est *Luneburgæ Superattendens*. Hac etiam de casa discedit eodem tempore *M. Antonius Corvinus* in *Witzenhausen oppidum Hassia*, & ei succedit *Fredericus Steckel* / quo de-

mum anno Domini 1550. mortuo in Christo, *Henningus Osterdaniensis* pastor, &c. In locum *M. Pauli* successit *D. D. Eberhardus Widenhofer* quem multis precibus difficulter impetrarunt à Duce *Holsatiae Christiano*, qui deinde Rex Daniæ in locum patris creatus est. Nam per *Holsatiam* opera iste Dux in plantatione Evangelii usus erat, &c. Sub hoc fuit quoque *Concionator Goslariensis Johannes Binnenstede* anno 1539. Hic *Doctus Eberhardus* admodum pie, pacatè & placidè docuit, & vita, morte, doctrina & fide præstitit se fidelem Doctorem & perstitit in ministerio usque ad annum 1547. Ita ille quoque ne videret ruinam Germaniæ, abierat est, moriens calculo, quo diu laboraverat. Illo jam mortuo & imminente tempore periculoso, rogati sunt reliqui pastores, ut subirent vicium & vices Superattendentis gererent. Nam tunc erant pastores *Federicus Steffel* in æde Stephani, cui mortuo succedit *Henningus Osterdaniensis* anno 1550. Et postquam discesserat *Henricus Gefferdes* anno 1568. successit ei ex Schola *M. Michael Volnietus*, vir doctissimus & sedatissimus (qui anno 1568. mortuo successit *Joannes Mollerus*, civis filius) Superattendentis huc *Johannes Schulke*, pastor in æde Thomæ anno 1547. & *Johann Eberlingo* mortuo anno 1543. in æde Thomæ jam successerat *M. Martinus Mynker* civis filius, &c. Hi omnes cum suis Sacellanis administrabant vices Superattendentis usque in annum 1552. & tunc de communi consensu vocaverunt Senatus, suffragante ministerio, ex Academia *Wittembergensi M. Tilemannum Heshusum*, qui assumptus in Superattendentem, beneficio & sumptibus Senatus est promotus in Doctorem *Wittembergæ*, & postquam ipse & in Ecclesiis & Scholis magna cum laude docuisset per triennium, & tandem urgeret vehementer visitationem instituendam in utroque collegio tam in majori quam in minori, atque simul in virginum vestalium cœnobio utroque, ubi adhuc papistica sacra exercebantur, atque generalem reformationem omnium abusuum corrigendorum cuperet, & ab eo proposito dimoveri non posset, est de communi deliberatione dimissus. Hanc rationem multi viri (qui dicuntur probæ fidei esse) in urbe Goslariensi dant de ejecto *D. Heshuso*, sed ipse in scripto contra *Calvinum*, *Boquinum*, *Bezam* & *Cleirwitium* aliam dat rationem nempe eam: Quod utrumque Consulem propter immorigeros & dissolutos filios graviter monuisset & increpasset, atque quod Ecclesiæ reatus debiti non solverentur, objurgasset, ideo factam esse ab utroque Consule conspirationem in expulsionem *D. Heshusi*, &c. Ita anno 1552. dimissus est *D. Heshusius*, & vacat officium Superattendentis per biennium

nium, & vices in Ecclesia majoris Parochiæ subibant interea pastores, cum ministris: Interim & inter pastores erat mutatio facta. Nam anno 1552. mortuo *M. Joanni Mungler* successerat *Laurentius Meisenerus*, civis filius. Tandem de communi suffragio eligitur & vocatur in Superattendente vir disertus *M. Jacobus Grosshans / Koteris*, qui Ecclesiæ docendo magna cum laude præfuit usque in annum 1563. Is erat quoque in conventu Brunsvicensi, quando *Hardenbergius* damnaretur. Sed hic mortuus est in officio Goslariæ octavo Maji istius anni 1563. &c. Interea in locum *M. Jacobi Grosshansii* ad vacantem vocatur Ecclesiam Parochiæ Majoris *Joannes Hoffmeisterus*, donec de Superattendente sibi prospicerent: Tandem ex Ecclesia Hildesimensi vocatur *M. Theodorus Holtzhansius*, Groningensis, & *Joannes Hoffmeisterus* anno 1565. succedit in æde D. Jacobi *Johanni Schultgen* ibidem mortuo, veluti antea *Laurentio Meisenero* mortuo anno 1564. successit *Jacobus Birnicel / Walhausanus*, &c. Omnes prædicti Pastores (qui mortui sunt) fuerunt pii, docti & seduli, alii superstites in ipsorum vestigia probè successerunt, &c. Et si autem omnes suo undique officio satisfacerent, tamen excelluit eruditionis gloria, ingenio & multis virtutibus præ reliquis *M. Michael Volmeius*, &c.

De certaminibus postremis.

Fuit magnum certamen & altercatio Superattendenti *M. Jacobo Grosshans* cum *M. Johanne Glandorpio*, Ludimoderatore, propterea quod ipse Ludimagister non reciperet uxorem, abjectam propter suspicionem nudam, postquam crimen adulterii non posset probare. Sed in scitiæ accusabatur à *Glandorpio* Superattendens, & fœdis epigrammatis prælectis in Schola coram discipulis deformabatur: Ideo & hinc ex urbe Goslaria dimittitur. Et quum jam abjecisset conjugem, scripsit pro ea Senatus Brunsvicensis (quia erat civis Brunsvicensis) & Princeps Brunsvicensis, ut sic nec Goslariæ, nec Hannoveræ duraret. Nam cum ibi quoque propterea admoneretur à Superattendente *Clemente Ursino*, invecus est quoque in illum Epigrammatis, &c.

Fuit quoque *Theodoro Holtzhanso*, Superattendenti moderno, contentio cum *Johanne Hoffmeistero*, qui eum & alios accusat negligentia & infidelitatis, quod non satis vitia taxent & reprehendant moneantque. Is enim interdum in Senatum graviter stomoehatur. Sed existimant aliis injuriam fieri, & simultatem inde nasci, quod coactus sit cedere *Holtz-*
han-

hausio Hoffmeisterus, &c. Deus nos omnes convertat, Amen, &c. Quibus sexennio jam fuerint ibidem pastores & ministri, istorum nomina in formula concordia exprimentur.

De Scholis & earum Rectoribus.

PRImus ut dixi fuit *Scholarcha Michael Volmerius* (sed antea habuit particularem scholam *Henricus Funckius*, qui postea in *Holla* factus est pastor) cui adsumpto ad munus Prædicatoris succedit *M. N. Freidenbergius* anno 1542. qui per biennium Scholæ præfuit & deinde rediit *Witebergam*. Ex *Witeberga* iterum vocatur *M. Johannes Colman*, qui post triennium rediit *Witebergam*, & mox *M. Johannes Neander* *Lyrickaviensis* succedit, qui propter morbum rediit ad cœnobium *Witebergæ* & isti anno 1549. succedit *M. Georgius Cigneus*, & huius anno *Adolphus Campius* *Dusseldorpiensis*, post quem venit *M. Johannes Cusdorpianus*, vir doctissimus & experientia, usuque rerum jam senex probatus, cui successit anno 1559. *M. Mattheus Absdorffius*, *Berenburgensis*, cui successit anno 1563. *M. Jacobus Brickmannus*, *Stettinensis*, quo impetritiam anno 1568. discedente *Nicolaus Schultze*, qui sub duobus antecessoribus fuerat Conrector, &c. omnes erant viri docti & bene instituerunt juventutem, &c.

ECCLESIAE MAGDEBURGENSIS

brevis Descriptio.

CIRCA annum Domini 1524. postquam *Lutheri* sancti Ecclesiæ *Doctrinis* scripta & doctrina ejus latè propagata esset, ceperunt quoque *Magdeburgi* *Doctor Melchior Mirisch*, *Doctor Eberhardus Wittenbergensis*, *Foannes Frisshans* & alii concionatores propagare doctrinam Evangelicam. Et cum ferocientes viderent pontificios & Papias, conscripserunt ediderunt sequentes articulos germanicè eodem anno 1524. de quibus publicè disputare voluerunt, & illos ex apertis sacrae scripturae testimoniis tueri & defendere coram tota Ecclesiâ, quod etiam factum est.

1. Postquam scriptura divinitus inspirata nec ferat, nec quoque ferat possit ullam additionem vel detractionem, sed per se immota, absoluta & perfecta sit, profecto periculosum & valde conscientiosum erit, quod quam in Christianis rebus & sacris causis docere, ordinare, constituere quod non sit in sacris literis fundatum.

2. Humana commenta & statuta, doctrinæ & ordinationes hominum in rebus spiritualibus & sacris, quæ non sunt scripturis consonæ, nihil faciunt ad salutem, nec quoque obligant conscientias, vel peccatum augent.

3. Cum autem Christianus ad nullum opus vel negotium, quod non est consonum scripturis, sit obligatus, sequitur, non quoque quemquam obligari ad tempus, locum, cibos, vestes & alias ceremonias, quæ sunt liberæ atque Christianis potius subjectæ, quam Christiani ipsis.

4. *Vota monachorum* & spiritualium (quos vocant) pugnant cum sacris literis, mandato DEI & symbolo vel articulis Christianæ fidei, & libertate spirituali, & humana ratione: Imò illa sunt hominibus planè difficilia & profecto impossibilia, quæ etiam ad servandum non obligant conscientias.

5. Omnis ordinatio DEI est utilis & bona, atque decet omnes pios juxta mandatum & ordinationem DEI vivere. Jam ordinatum est à DEO, ut uni viro ad societur una mulier, & contrà, & sic crescant & multiplicentur. Ideo omnes ad *matrimonium* obligantur, exceptis illis, qui natura sunt eunuchi, vel donum continentia à DEO habent.

6. Ideo rectè faciunt illi Pontificii & spirituales, qui se sæcundos agnoscunt, quod se applicent matrimonio, quia faciunt juxta ordinationem DEI. Contrà iniquè faciunt atque contra mandatum DEI gravissimè peccant, si vel in adulterio, vel in scortatione perseverent.

7. Christiani nesciunt de ullo externo sacrificio, sed juxta declarationem scripturarum in novo testamento, est CHRISTUS solus unicus & æternus Pontifex, suntque omnes Christiani cum ipso & in ipso sacerdotium æternum.

8. Ideo externum, visibile, Pontificiorum cum externa sua rasura, consecratione & ordinatione sacrificium, vanum est sacrificium, imò nihil est in novo testamento: Quia citra & præter scripturam ab hominibus est assumptum.

9. Spirituales Magistratus (ut vocantur) sui juris & gradus atque potestatis nullum habent fundamentum ex scripturis CHRISTI vel ejus mandato, ideo non est de jure divino *Episcopus Romanus*, CHRISTI vicarius generalis super Ecclesiam, ut sibi hoc assumit: Nec debent, ratione verbi DEI, Episcopi esse Domini & Principes, sed ministri Christianorum.

10. Interim magistratus politicus est vera & legitima ordinatio DEI comprobata per verbum DEI, & decet omnes homines prout obedientiam magistratui in omnibus, ad quæ vel quousque magistratus officium extenditur.

11. Christiana communio vel collectio habet jus probandi & vocandi doctores & doctrinas: Et illam electionem non pertinere ad Episcopos & Synodos pontificiorum affirmamus.

12. Ideo non licet nobis in rebus fidei & doctrinæ, respicere ad hominum decreta, opiniones, leges, jus, consuetudines & antiquitatem, sed tantum ad scripturam sacram verbumque DEI, & ei attendere.

13. Vera Missa Christianorum non est externa oblatio, sed receptio mortis Dominicæ, atque veri, vivi, æterni & absoluti sacrificii oblationis Domini nostri JESU CHRISTI in cruce semel facti: In qua tantum viri quam mulieres debent Eucharistiam sub utraque specie sumere, absque conditione.

14. Ideo angularis Missa & sacrificium illud privatum, in quo offeruntur, ut ajunt, CHRISTUM pro vivis & defunctis, prodiit ex ignorantia scripturarum & ex incredulitate contra Christum ejusque institutionem, ideoque merito debent ista aboleri.

15. Purgatorium ignem post hanc vitam esse, in quo anime examinantur pœnis, nullis scripturæ testimoniis potest probari, quia scriptura nobis tantum duas vias præscribit, unam ad salutem, alteram ad damnationem.

16. Ideo Vigiliarum usus & missa pro defunctis, non solum ridiculæ, sed etiam idololatricæ, & fundatæ sunt super fundamentum incredulitatis & Pontificiorum avaritiam.

17. Unicus & solus est inter DEUM & homines mediator, Dominus noster JESUS CHRISTUS, per quem aditum habemus ad patrem. Ideo non indigemus ad salutem ullius sancti intercessione vel ope.

18. Per solum Christum homo justificatur & salvatur, ideo idololatricum & abominabile est, ascribere operibus justitiam vel salutem, &c. Has propositiones quas publicas fecerunt per typos, etiam publicè defenderunt, & nemo ex pontificiis advenit: Postea est missus ad nos à Doctore *Luthero*, *Nicolaus Ambsdorffius*, Licentiatu Theologus, & diu rexi tibi Ecclesiam, & fuit ei fidelis collega *Fritzebaufius*, qui transfugit ad S. spiritum, & ei demortuo successit *M. Sebastianus Stenda*, & fuit etiam ibi diu Rector scholæ *D. Georgius Major*. Successit *Ambrosius*

endenti ad Episcopatum Numburgicum in gubernatione Ecclesiæ istius Nicolai Glossenei S. Theologiæ Licentiatus Anno Domini 43. Hic in officio Superintendens vixit ad annos quatuor, & huic Glosseneo successit D. M. Nicolaus Gallus, deinde huic, tendenti ad Ecclesiam Ratisponensem, D. M. Johannes Wigandus, post quem ad gubernationem istius Ecclesiæ vocatur Erasmus Sarcerius, qui ibidem moritur. Tandem ei successit Doctor Titmannus Heshusius: Fuit ibi cum laude Rector vir doctiss. D. M. Godescalcus sive Abdias Prætorius, & deinde huic D. Siffidius Saccus successit, &c. Quæ ibi certamina inter D. Heshusium & reliquos ministros atque Senatorem sint cocta & mota, partim ipse D. Heshusius & partim Senatus Magdeburgicus, cum ministerio publicis scriptis explicuerunt aliquando, ut illa repetere non sit opus. Novi aliquando ibidem ante annos 30. in ministerio pastores Lucam Rosenthalium pastorem ad S. Johannem, Hennigum Fredenium, pastorem ad S. Catharinam, Ambrosium Heidtsfeld, pastorem Petrinum, & Johannem Baumgartnerum, pastorem ad S. spiritum, item Diaconos ibi Sebastianum Wernerum, Mattheum Judicem virum doctissimum, & scriptis clarum, Joachimum Bonum, Christianum Fredericum, Johannem Mejerum, Johannem Cononem, Martinum Lescherum, Jacobum Boldenbergium, Otthonem Obemium pastorem Jacobinum, & ejus collegam Bartholomæum Strelcum, item pastorem Neapolitanum M. Georgium Torquatium historicum egregium. Credo D. Johannem Wigandum certam hujus Ecclesiæ historiam collegisse, quod etiam multi referunt de M. Conrado Schlesselburgio, quid in ea re veris sit ignoro. Quinam ante sexennium ibi pastores fuerint cum ministris, exprimuntur eorum nomina in formula concordia. Quanta constantia tempore Interim defenderint Magdeburgenses veram Religionem, ultra integrum annum obfessi, testatur Johannes Sleidanus in tua Historia prolixè.

DE RENATO EVANGELIO

In CIVITATE HALBERSTADENSI

brevis Relatio.

Postquam Johannes & CHRISTUS inciperent in Judæa & Hierosolymis docere vocem Evangelii citra suffragium Scribarum & Phariseorum, commoti sunt passim tales homines & varia tractarunt, &c. Sic accidit Halberstadii. Nam duo Sacellani mediocriter docti & literati, atque in nuper editis D. Lutheri scriptis diligentissime versati, ut Johannes

Wifel / Brunsvicensis, & Henricus Gefferdes, Helmstedensis, Sacerdotes in
 æde Martini, cœperunt publicè vocem Evangelii sonare anno 1520. quibus
 & difficulter perstiterunt in ea functione, licet impeterriti, fideles & con-
 gentes, donec tandem initio anni 1523. vi, mandatoque capituli majoris
 ex accusatione longa Cœnobarum Joanniticorum, ejicerentur. Sed
 Senatus statim, discedente Goslariam Johanne Wisselio, (quò vocabatur)
 Henrico Gefferdes contulerunt parochiam in grossen Quenstedde. Postquam
 in ea quoque Parochia purissime doceret, per Officialem curiæ & cen-
 sionem vel Capitaneum Capituli majoris Johannem à Werten eductus
 henfus, & vinctus, & turri in Groning traditus: Tandem post modum ea
 lege dimittitur, ut abjuret istam ditionem. Sic reversus in patriam
 1524. usque ad annum 1528. labores manuum suarum manducavit, deinde
 Goslariam vocaretur, sedilia adornavit & libros compegit, &c.

Cum vero Pharisei Halberstadiani putarent se in tuto esse, & jam
 ante paucos annos promotus erat Lipsiæ in Doctorem Eberhardus Widen-
 sehe / Præpositus ad S. Johannem, cui multum fidebant Pontifici, & ce-
 rabant eum propterea ex Academia Parisiensi vocasse quendam doctissi-
 mum Professore, qui & Hebraicè, Græcè & Latinè profiteretur publi-
 cè: Interim ille Doctor Eberhardus hoc in eum fecerat finem, ut ita magis
 Evangelii doctrina propagaretur. Nam ipse prælegit Psalmum usque ad 15.
 usque ad 15. Psalmum, & erat ejus tunc collegium quasi parva Academia
 ad quam ex vicinia confluerunt multi, ut audirent Græcas & Hebræas li-
 teras: Legit enim ille Parisiensis Professor aliquot scripta Plurarchi: Con-
 venerunt ad publicas lectiones multi ex monasteriis, collegiis & aliis, qui
 cognoverunt D. Eberhardum Widensehe inclinare ad Lutheranismum
 quod etiam indicabant ejus conciones publicæ in Cœnobia & Parochia
 Martiniana habitæ, &c. Imo omnes profugos & exules suscepit in
 Monasterio D. Eberhardus Widensehe / ut ipsius Cœnobium non solum
 schola, sed etiam hospitale exulantium alibi propter Evangelium & scri-
 set, &c. Ita ibi ejecti ex Brunsviga Petrus Horneburg / & quidam Martinus
 hospitium aliquandiu habuere.

Interea accidit quoque, ut quidam Doctor Theologus Valentinius Me-
 staus, ordinis servorum Mariæ virginis, veniret Halberstadtum, & in cœ-
 nobio Neapolitano quoque inciperet purius docere, & abusus Pontifi-
 cios reprehendere & Evangelii doctrinam propagare. Quem pluri-
 mum confirmavit pius & Zelosus vir consul urbis Henricus Scriba: Is co-
 tulit sæpe de toto negotio cum D. Eberhardo Widensehe & Licentio
 Theo-

Theologo *Bartholdo Hammenstede* / concionatore Cathedrali, viris piis, doctis ac religionem intelligentibus, &c. Et illi tres sentientes bene de religione, sincere etiam predicabant: Passim ad alios pontificios misit literas *D. Valentinus Mustaus* & chartas affixit, quibus ipsis errores horrendos proposuit, imò etiam concionibus hoc egit, ut Pontificia idolomania agnosceretur & vitaretur. Cùm igitur *D. Valentinus Mustaus* citaretur *Hallam* ad Episcopum Cardinalem & Electorem *Albertum Brandenburgicum*, &c. ut de accusatis responderet, ipse comparuit, & ad singula objecta callide & ita respondit, ne veritati deesset, & ut interim dimitteret hominem Princeps. Erat enim magis consul *Henricus Scriba* delatus, quasi instigator totius tragœdiæ, ideo mandatur, ut is dolo capiatur. Quare Judex live *Prator* Principis (quem *Majorem domus* vocant) in urbe *Tilemannus Schulze* / ingreditur aedes consulis, quasi vellet pannum emere (erat enim pannicida consul) & data oportunitate apprehendit consulem, & tradit ministris vincendum, interim exclamat consul de vi illata, sic accurrunt ex vicinis aedibus manuarii, & liberant consulem *Henricum Scribam*, qui mox excurrit ad cœmiterium Divi Martini, ad quem conveniunt multi ex plebeis, statim ingreditur urbem Capitaneus Episcopi & Capituli *Johannes à Werter* / stipatus equitibus multis, & accedens ad cœmiterium evocat Consulem, mandatque ut sese sistat vinctum Cardinali Episcopo. Hic petit, à se, ut à viro honesto, exigi fidei iussionem, quæ manu solet stipulata fieri, aut ut sistatur Senatui Halberstadiano juxta jus civitatis; Sed cum ipse Capitaneus non mutaret sententiam, sed vespera ingruente egrederetur civitatem, non ausus est se committere suo loco vel manere in urbe consul, propter tumultum vitandum, ideo præmisit nuncium ad *Pothonem Comitem in Stolberg* / petens ab illo per literas securitatem hærendi in sua ditione, & ipse postea subsequitur ad seram vesperam, comitatus duobus civibus *Johanne Meo* & *Henrico Peterfillino*, & ductoribus aliquot junioribus hominibus, qui rebus manuariis operam dabant ad centum numero, &c. Ea res proditur Capitaneo, qui statim curat intercipi itinera per equites & rusticos versus *Derneborg*, &c. Et ipse cum suis expectat venientem Consulem *Henricum Scribam* equitem & suos Comites inermes: Ibi cruento modo & processu nihil minus cogitantes invadit manuarios, & plerosque ita vulnerat, ut in frugibus (siebat enim hæc Tragœdia sub vesperam Bartholomæi anno 1524.) in Messe statim decerptis cadavera occisorum, (qui se sub havena abdiderant) reperirentur.

tur. Alii vulnerabantur, quidam capiebantur & misere per illam noctem tractabantur, ut se suo sanguine involverent, nec curabantur, donec redirent *Halberstadtum*, ubi ad 14. dies vinculis prætoris tradebantur, &c. Consul autem & duo cives capiebantur, & consul deperit à Capitaneo ab equo arcu ferreo. Isti ducuntur Hallam ad Episcopum civis duo vulnerati & aliquot alii Comites: Illis statim indicitur dies iudicii Capitalis, tunc Hallæ Saxonum præsentibus *Alberto Magno Episcopo*, *Magdeburgico Primato* & *Halberstadenfi Administratore Cardinali* & *Christophoro Archipræsule Bremensi*, & rei aguntur cives atque afflictionis, & damnantur capitis, sed postquam tunc aderat *Præpositus Cathedralis Ecclesiæ Hildesimensis Levinus à Belfen* qui se cum aliquot virginibus, (quæ crines & capillos exposuerant & disperferant circa caput supplicem exposuit utrique Episcopo, & ita vitam impetravit duobus civibus & aliis, ita tamen, ut juramento renunciare cogentur *Hercus Peterfillinus* & *Johannes Meus* juri urbis & ditionis *Halberstadenfis* (sic alter *Quedelenburgam*, alter *Wernigerodam* se cum familia conculit, &c.) & alii quoque dimitterentur.

Interim familia & filii atque generi *Henrici Scriba* Consulis impetrarunt à *Cæsare intercessorias literas*, ut arc redimeretur tandem ex vinculis Consul *Henricus Scriba*, &c. Interea dum hæc Hallæ fierent, agunt quoque crudeliter Pontificii in urbe cum *D. Valentino Mustæo*. Quoniam *Henricus*, (Episcopus putativus *Aconensis*) *suffraganeus Halberstadenfis* locutus cum tribus Canonicis, concludit de castrando *D. Valentino Mustæo*. Sic clam aliquot ministri Canonicorum capiunt in cellula in *D. Valentinum Mustæum*, & vincuntur manibus pedibusque in jecho in eos os freno vel cæstro, quo refrenaretur lingua & impediretur loquela & clamor, deferunt ipsum per trabes in inferiores Cœnobii partes, ibique in cella cerevisiaria eum castrant, habent enim quandam ductorem *Asinorum Casparum Heissen* quem ad hoc cogunt (ut olim milites ad liberandam crucem post *JESUM* cogebant *Simeonem*) ut castrat *D. Valentinum Mustæum*, cujus rei sæpe hominem simplicem poenituit, ut sæpè testatus est. Tunc quoque ejus *Doctores Bibliotheca* distrabantur *Augustini* & alia opera in Cloacam rejiciebant, quosdam libros lacerebant, quosdam secum conferebant, &c.

Post cruentum factum discedunt impudentissimi homines, & ita vincuntur & ore obstructo miserè & gravissimè vulneratum *Doctorem* sese in sanguine suo volitantem reliquerunt fugientes ex cœnobio, &c.

Mane surgentes reliqui Monachi viderunt in cella Doctoris tumultuose actum, ejusque Bibliothecam distractam, cujus partem aliqui viderunt natate in latrina, ideo colligunt inde ipsum ab ductum & vin- dum. Sed repertus à Clavigero semimortuus, liberatur abœstro, quo obstructum ei erat, & solvitur pedibus manibusque & cum concurrerent omnes Cœnobitæ, vident quid actum sit, emittuntque cito ad quosdam Christianos, quibus indicatur facinus, & hi rogantur, ut de experto medico quærendo cito sint solliciti. Ideo adhibetur solertis judicii medicus, qui valetudini restituit D. Valentium, & postea vestitum (quia cuculla erat sanguine conspersa & reliquæ vestes ablata) dimiserunt eum Christiani pii & zelosi: Ita ex promotione D. Lutheri susceperat honestam conditionem in Electoratu Frederici III. prudentissimi Principis Saxoniae ad instantem Hyemem, hic D. *Valentius Mussam*.

Jam quoque erat D. *Eberhardus Widensehe* Præpositus ad S. Joannem, ibidem suspectus, ideo cum magis aucta esset suspicio, ex tribus ejus concionibus habitis in æde Martiana, magis animos Phariseorum Papalium inflammavit quarta ejus concio, in qua reprehendit abusum & idololatriam Romani Pontificis, & Papistarum apertis verbis, & Missam ac invocationem sanctorum cum purgatorio, ex sacris literis, perspicue confutavit & damnavit. Ideo accusatur apud Præfulem, qui citat Præpositum *Hallam*. Veniens *Hallam* D. *Eberhardus Widensehe* Præpositus, sistit se Episcopo. Ibi cum illo graviter expostulatur, cur hoc damnet, quod ipse potissimum debebat tueri, & cujus nomine gradum sumpsisset? Cur quoque alios quosdam Præpositos, ut *M. Nicolaum Diemuth* Præpositum zum neuen Werck für Halle / item *D. Lucam, N. Præpositum* in Cœnobio dicto *Gottsgnade* &c. Et *D. Henricum Præpositum S. Mauricii*, &c. seduxisset & simul eo ipsos pertraxisset, ut jam in exilium profugi, abacti essent propter Lutheranismum? Cur in istis Cœnobiis prædictis ex ipsius consilio & Missæ, preces & canon immutatus esset, & quis ei hanc auctoritatem dedisset? Quis ei hoc mandasset, ut tantas opiniones hæreticas populo proponeret, ut ipse hæreticorum libros legeret, & auctor esset aliis, ut quoque legerent?

D. *Eberhardus Widensehe* factus supplex Archiepiscopo, rogavit audientiam, & proposuit coram Archiepiscopo & consiliariis scriptas conciones suas habitas in æde Martiniana, sed nemo erat, qui vel legere vel suscipere conciones vellet, aut etiam ejus excusationem audire, sed

vide-

videbantur, ut in causa *Stephani* fiebat, obturare aures. Sed per *Hereticum* (putativum *Episcopum Aconensem*) *suffraganeum Halberstadium* dicebatur simpliciter in consilio: Non esse audiendos *Hæreticos*; Item veluti antea astu potuit sese coram *Præsule* excusare, ut in integrum restitueretur *D. Valentinus Mustans*, ante castrationem, ita quisque etiam hic faceret, si admitteretur ad audientiam. *Hæretici* sunt alii, &c. Hæc ille.

Ideo ipse damnatur, & adigitur ad *Resignationem Præpositi & Archidiaconatus*, deinde ipse mittitur vinctus cum literis & *Episcopalis* adjunctis ei *Parcenti Hamersleben & Præposito* nuper *Electo* qui nunc *Berck* atque ipsis præsentibus ibidem mandatur, additis seris mandatis, ut in *Cænobio Joannitico* novum eligerent *Præpositum* & ibidem *Doctorem Eberhardum* vinctum incarcerarent: Item, ut ubique ex omnibus *Cænobiis Lutheri scripta* & suorum extirparent. Interea ipse *D. Eberhardus Widensehe* cum istis *Præpositis* veniens ad hospitium quoddam in itinere tendentibus *Hamersleben* pernoctavit ibi, sed aliis dormientibus ipse vigilat cum famulo, & preparato curru discedit nocte clam hora prima, & properat versus *Magdeburgam*, ubi ingreditur *Cænobium Augustinianum*. Interea remittit currum cum equis & literis ad *Cænobium Joanniticum*, & graviter conqueritur de violentia, & impetris de protervia *Henrici suffraganei*, & orat, ne in novam consentiant electionem, imò si omnino velint, ut suos ipsi libros, vestes & 40. aureos, qui sui erant, mitterent, sed horum nihil accepit. Inde accedens *Witebergam*, hæret ibi brevi temporis spacio, &c. Sed cum hæc literæ offerrentur in *Capitulo*, erant duo prædicti *Præpositi* referentis mandatum *Principis*. Cum reliqui *Capitulares* recusarent eligere novum *Præpositum*, res est denuo ad *Principem* delata, qui minaciter hoc eis præcipit per *Doctorem Valentinum Seteleben* ideo indoctum quendam *Parochum in Neuenhagen* faciunt *præpositum*, &c. Sed *Doctor Eberhardus Widensehe* factus est eodem anno *Parochus ad S. Jacobum* in urbe *Magdeburgica*, ubi perstitit in sua statione, donec dux *Holfatiae Christiani* (qui statim postea factus est *Rex Daniae*) eum vocaret ad reformationem *Ecclesiarum* in *Holfatia*, ideo ivit ad *Ducem* morantem in *Dorschleben*. Ex *Holfatia* redit, & fit *Superattendens Goslarie*, ubi factus vir mortuus est, &c.

Dum ista omnia ita agerentur, *Licentiatu* *Bartholdus Hammensleben* *Concionator summi templi*, coepit languidius agere & mœrore confectus

Anno sequenti coacta est seditio rusticorum, ita ut multi ex Pontificiis urbem egredierentur, multi sese civibus & juri civitatis subderent sese, inter quos erat *impius suffraganeus & Henricus Horne Officialis* strenui alioqui Papista: Ideo jus & potestatem plenariam remisit Princeps *Electo* & *Archipræsul* urbi isto tempore, ideo caute egerunt Senatus & Præsides in urbe, ut suos in officio retinerent, ne quid vitarent. In tanta tamen confusione aufugit ex *Parochia Martiniana* Pontificius pastor *Hermannus Keye* cum *sacellano*, ideo ordinatur *Henricus Winkel* *Wernigerodensis*, Prior in Monasterio Joannitico, pastor ibidem. Qui in suo officio ut erat doctus, fidelis & syncerus, ita diligenter veritatem propagavit, Evangelique doctrinam reprehensis abusibus Pontificiorum sincere plantavit, & ab omni Missarum idololatria alienus erat. Monebatur per Consiliarios nomine Principis, ut si non semper, saltem diebus festis primariis missificaret, tandem hoc ei Princeps permisit, quod si vellet semel missificare in anno, ut tunc permaneret in officio. Nam erat lenis, placidus, affabilis & benignus erga omnes. Sed animosè respondit *Henricus Winkel*. Quod si simul juxta Papisticum morem, unam possem bona conscientia Missam celebrare possem vel centum aut mille missas celebrare. Quia ex *Nurebergensium* ordinatione percepi hanc sententiam: Ideo faciam quidem aliàs quicquid à me Illustriss. Elector exigit, sed hoc non possum. Ita est dimissus, sed eum suis sumptibus & senatus & aliquot cives aluerunt *Witeberga*, donec *Coadjutor* constitueretur *Brunsviga* in regenda Ecclesia *M. Martino Goroltio*, &c.

In locum *Henrici Winkel*s vocarunt Parochiani ad *D. Martinum & Sanatus Johannem Winnenstede* sed is quoque pedetentim coepit abusus Ecclesiasticos carpere & de sola fide justificante prolixius ex Paulo coram plebe docere, ideo ipse accusatur quoque Lutheranismi, & interdum citatus est à Pontificiis nunc ad hortum Petri, nunc in Prætorium Ecclesiasticum, nunc coram Cathedrali Capitulo, interdum coram unione, &c. Ut redderet rationem suarum concionum & doctrinæ. Et interea ei quoque variæ struebantur insidiæ: Interim cum per semestre perstitisset in officio, tandem ei novus Præpositus nomine Capituli Cathedralis tria proponit, ut ex eis tribus eligat unum, postquam Lutherana sparserit dogmata, ut illa publicè revocet & salis aquæque Lustrali benedicat & sit permaneatque pastor: Aut ut statim discedat ab officio: Aut nisi id fecerit, comprehensum ipsum iri & aquarum

rum profunditati immergendum. Sic ille redit ad Cœnobium & ibi aliquandiu privatim vivit, tamen male tractabatur à Præposito & ei sublatis sunt libri Lutheri atque eorum, qui cum *D. Luthero* faciebant. In istius locum suppositus est *Henningus Bösse* Procurator in Cœnobio, &c.

Sed instante messe anno Domini 1526. cogebatur curare familiam & Cœnobii negotia Procurator, ideo non potuit vacare concionibus qui aliàs non erat alienus ab Evangelio: quare rursùm necessitate compelli acti sunt, cum nullus alius ad manum esset, revocare in eum locum *Johannem Winnenstedium*. Postquam tentaret bis se exercere promotione Præpositus, ipsi malè negotium succedebat, & periculo quoque erat *Winnenstedium* remittere ad eum locum, unde ejectione erat, ideo de alio modo cogitant. Interim locato alio in archidiaconia Pontificio, qui nominabatur *Henningus Langus* (qui & veritas atrocibus & armis volebat tueri Papismum) sed hunc propter protectionem coram Præsule accusavit Senatus, itaque est amovus ab officio. Vocarunt igitur senem procuratorem, qui etsi esset difficilis lingue nomine *Georgius* & senio confectus, fecit tamen quod potuit. Mox quoque cœperunt Parochiani ad *S. Johannem* vehementer instare pro impetrando pastore *Winnenstedio*. Ibi etsi esset in ea re difficilis Præpositus, tamen precibus vicinorum & civium multitudinis victus, coactus est ipsis gratificari invitus, sic tamen ut *Winnenstedius* esset cæcus & tectus propter suspicionem Lutheranismi. Sic ipse docuit per integrum triennium sincere doctrinam Evangelii, & considerantibus verbis recte abusus & vitia Pontificiorum taxabat: Ideo ex omnibus Parochiis consuebant ad ejus conciones. Interim accidit, ut detestato *Georgio*, (qui etiam propediem ad suam patriam *Goslariam* versus tendebat & docebat ibi aliquoties in arde Sanctæ crucis) accederet collega *D. Theologus Conradus Feigenbus* (qui fuerat *Decanus Nivmagi in Geldria*, sed ejectione erat propter Lutheranismum à Duce *Geldriae Carolo*) qui ad istam conditionem promovebatur operâ *Johannem Winnenstedii*. Sed postquam iste Doctor multa ex patribus citaret contra Pontificios, & propter priorem habitam dignitatem ac gradum singularemque eruditionem in pretio esset & metueretur Pontificiis, gravissimè bonus vir defertur, ideo tantum ejus ministerium in ea urbe duravit à festo Trinitatis usque ad *Jacobi*, circa annum Domini 1528. Inprimis isti Doctori *Conrado Feigenbus* infensissimus hostis erat *Decanus*

nus summi templi *Johannes Marenholt*: Postea promotus est *Doctor Conradus Feigenbus* ad Parochiam administrandam, quæ est Nicola in urbe Principum Anholdinorum *Serveto*: Ita discesserat uterque ex Parochia Martiniana, quare rursus solus evangelizabat *Johannes Winnstedius*, & cœpit jam liberius docere in æde Johannis, quare & in periculo erat & ei insidia struebantur, itaque noctu, nunc in hoc, nunc in illo hospitio apud cives pernoctavit, ut ita periculum evitaret. Pergit igitur docere usque ad annum 1529. Quo anno instar te Quadragesimali tempore vehementer insiterunt cives & pii uditore, ut ipsos publicè communicaret sub utraque specie. Nam antea missam quidam absque Canone tantum uno Psalmo aut altero germanico interjecto celebraverat, & quosdam clam communicaverat, & nondum ita publicè. Cum igitur id suffragenus, Officialis & Canonici atque Præpositus ei prohiberent ex mandato Principis Electoris: Dixit ille, magis obediendum DEO quam hominibus, mihi majus est mandatum CHRISTI quam hominis Cardinalis & Electoris: Ideo non possum nec volo hoc institutum omittere: Quoniam cum diu multumque pro defendenda utraque specie laicis porrigenda disputassem pro concione, necesse quoque esse ut id verum esse meo exemplo & experientia demonstrarem: Et cupio hic à quoquam vestrum erroris convinci. Respondit mitissimè Officialis *Henricus Horn* (qui fuit *Niederodemus* & multis Scholis tum Halberstadii, tum *Wernigerode* benefecit.) Vides id non in nostro sed Principis Electoris arbitrio esse: Expecta tantisper donec faciamus periculum, si forte id tibi impetremus à Præsule. Idem dixit *Winnenstedio* Capitaneus Ditionis & Capituli *Henricus ab Heim*. Persuasus *Winnenstedius* intermisit hoc usque ad Dominicam Jubilate, sed nihil fiebat, erat enim vana dilatio & pro rogatio. Quare cum videret *Winnenstedius*, se nihil efficere, sibi que non licere progredi in administratione Sacramentorum juxta Christi mandatum, progreditur in publicum Dominica Jubilate, & in ea concione valedicit populo. Etsi verò eum detinere cuperent Præpositus & aliquot Ecclesiastici cum civibus: Tamen persistit in sententia: Ideo habuit hospitium apud piissimum civem *Heysium Rulingium*: Tandem elabitur *Brunsvigam* & visitat ibi pios fratres & amicos, *Magistrum Martinum Gorolium*, *Henricum Winckel*, *Johannem Wiffel* & veterem suffraganeum *Matthiam Gadensem*, in Cœnobio *Ægidiano*. Confirmatus ab illis regreditur *Halberstadium* ad colligendam stipem, quam

quam ei pii congefferant in usum studiorum suorum, quæ *Winnestadio* continuare decreverat: Quoniam ad 300. daleros contulerant eius parentes in Cœnobium, ex quo ille nihil retulit aut accepit, &c. Cum autem innotesceret rediisse *Halberstadtium Johannem Winnestadium* collegit ad hortum Petri unionem clericorum præcipuorum Capitaneus novus ditionis *Philippus Mesebuck* / & *Winnestadium* expectante Senatus vocavit amice, ut coram illo Synedrio compareret. Ille ductus est per duos Senatores, qui ipsi prius saluum conductum intraverant ab eodem Capitaneo: Et quidem ab Hospite *Hesione Zolp* gravissimè ad constantiam admonitus, atque similiter Senatus ab eodem adiguntur & confirmantur, ut sincere & candidè *Winnestadium* tueantur, & eidem fideliter astent. Compromittitur *Winnestadio*, quod ipsum in primis petant in *Parochiam s. Martinianum*, sive *Johanniticum*, ea lege, ut simpliciter doceret pro cœcione, & aliis Ecclesiæ exercitiis & ad ministracione Sacramentorum non occuparetur, sed ab eis semper liber esset, utque haberet honestum ædificium in *Martiniano* cœmeterio. Hic se difficilem prebet, sed persuasus & rogatus à Senatu ibidem magno numero congregato, tandem isti conditioni acquiescit. Interim gaudentibus Senatoribus & piis eique congratulantibus præter omnium expectationem accidit, ut omnia inverterentur & irrita fierent: Quoniam dum totum negotium esset jam transactum, dixit Capitaneus *Philippus Mesebuck*: *Eben Herr Johann / nu müßet ihr euch wieder lassen die Platten scheren und Batzen und die Kappen anziehen.* Ipse respondit: *Warum gestrenger Hauptmann!* Is respondit, propterea ut cognoscatur ab omnibus, se rediisse ad iterum Ecclesiasticum & spirituale. *Damit daß die Leute sehen / daß er wieder geistlich geworden sey.* Hic iterum respondit *Winnestadium*: *Macher denn Kappe und Platte geistlich oder einen geistlichen Mann / so könte auch dermassen wol ein Ochse oder Esel zum geistlichen Mann gemacht werden: Ich hab der Meynung nicht die Kappen abgelegt / daß ich sie wieder annehmen / ic.* Hic incandescens Capitaneus jubet Senatus eum vinctum incarcerarent, donec ablegaretur ligatis manibus & pedibus Cardinali & Electori *Alberto Hallam* usque. Sed respondit *Winnestadium* esse seditionem & omnium maximum periculum, si *Winnestadium* fieret vis, postquam jam multi ex famulis opificum sese congregassent. Ideo execrando tandem mandat *Winnestadio* Capitaneus, ut

diſcedat ex Regione Halberſtadenſi, & in poſterum nec in urbem, nec in ditionem veniat. Reſpondit autem *Winnenſtedius*: Könnnt ihr Puren und Buben leiden/ den billig ſolte das Land verbotten werden/ warum könnnt ihr denn mich nicht leiden/ der ich hab nichts Böſes gethan? Bin ich ein ſolcher Gefelle/ der da ſolte verweiſet werden/ und von Land/ Leuten und Städten abgeſondert ſeyn/ warum wollet ihr denn iſt mich wieder um zum Prediger haben? Darum wil ich ſolch Gebot nicht auffnehmen/ wil mich auch mit nichten verſehen/ daß ihr des ſchriftlich Befehl vom Churfürſten habt. Hic modeste interloquitur *Henricus Horn Officialis, Capitaneus* tibi o Domine *Johannes* non intercidit vias, itinera, item liberum ingreſſum in civitatem velegreſſum, ſed tantum jus habitandi & perſeverandi in hac ditione, quam diu ejus doctrinae es, quam ferre adhuc nequit Princeps Elector & Cardinalis, &c. Sic diſcedit *Winnenſtedius*, & ad feſtum Pentecoſtes abiit *Magdeburgam* & convenit *L. Nicolai Ambſtorffium* & ejus fidelem Coadjutorem *Johannem Frighans*: Deinde ad Dominicam Trinitatis venit *Witebergam*, ex qua poſtea per *Doctorem Lutherum*, & *Doctorem Pomeranum* miſſus eſt *Eimbeccenſibus* cum *Franciſco* der *Widenen*/ quondam *Franciſcano* Halberſtadenſi, in concionatorem anno 1529. Et tunc Pontificii ſeſe *Halberſtadii* collegerant, ut *Doctor Luder*, ein *Pauliner* *Münch* aus *Braunſchweig*/ *Doctor Rungius*, ex *Cöenobio* *Franciſcano* *Hannoberenſi*, *Baldwinus* quidam *Monachus* in der *Gulſe* für *Hildesheim*/ *Doctor Johannes Zyrenbergius*, und endlich Anno 1539. *M. Johannes Matthias* aus *Quedlenburg* geſtauffen: Qui ibi docebant. Sed oves non audierunt vocem eorum, ſed abierunt in *Comitatus* *Regenſtein*/ *Stolberg*/ *Berningerode*/ *egliche* nach *Derneburg*/ *egliche* nach *Quedlenburg*/ *egliche* nach *Magdeburg*/ *egliche* nach *Westerhauſen*/ ut ibi audirent verbum *CHRISTI*, &c. Interim ibant ſepe in magno periculo, quia multis inſidiabatur *Capitaneus Philippus Meſebuch*/ homo profanus, &c. Sic tandem permanſerunt in *Cymeriis* tenebris *Halberſtadenſes* usque ad annum 1540. Quo tempore cum à ditione *Magdeburgica* & *Halberſtadenſi* exigeret *Elector & Cardinalis Albertus Brandenburgicus* grandem pecuniam, & novas argenti emundiones ſubditis utriusque ditionis imponere ſtuderet, convenerunt *Proceres* utriusque ditionis & nomine civitatum reſpondit conſtanter *Conſul Magdeburgenſis*: Nihil concedi & permitti poſſe à *Rectoribus* urbium, niſi libera permittatur ipsis religio *Auguſtanae* *Confessionis*, alioqui nihil impetrabunt apud ſuos qui domi

sunt: Et quidem reformationem tunc temporis quoque urgebant reliqui proceres ditionis, &c. Hic responderunt *Consiliarii Principis* id non posse fieri, cum esset *Ecclesia Romana obstrictus Princeps Cardinalis & Archiepiscopus*. Respondit Consul, si id nostris non permittitur, nec ipsi quoque consentient in nova gravamina. Sic tandem discessum est. Interim dum videret *Princeps Elector & Cardinalis* motos perstare subditos & imprimis urbium Rectores, & ipse interim indigeret pecunia & mortuum esse *Georgium, Ducem Saxonie* (scire in cujus Regione mutatio religionis tunc erat facta) responderat: *Sollen doch noch Kayser noch Pabst nicht wehren in diesen Ländern / wir wollen doch noch wirs denn wehren / darum handelt also / daß wirs Geld bekommen wollen sie es ja haben und Lutherisch seyn / wolan das mögen sie thun / also daß sie die Stifft / Kirchen und Klöster frey in ihrer Religion / bis auf ein fünffzig Concilium lassen / &c.* Hoc tamen ea lege ipsi inducari voluerunt, quasi ipse hoc non mandaret, sed ut obiter permitteret impetrante instantibus, &c.

Ab eo tempore omnes Rectores urbium & oppidorum in utraque ditione coeperunt sibi fideles Evangelii ministros eligere, & hinc inde vocare: Et ubique erat magna lætitia. Sic statim *Consules reverendissimi & Senatus Halberstadensis* scripserunt ad *Comitem Ulrichum von Neugenstein* Generosum & pium Heroa, & petiverunt sibi concessi petitis spatium ab ejus *Cels. aulicum Concionatorem* nuper susceptum ab ipso, & ex *Eimbeca* vocatum *Jodocum Otthonem*: Quem liberaliter concedit & tandem petentibus Senatui & civibus in totum plane concessit optimus Comes, ut ipse pastor esset & maneret in *æde Martiana*, qui adhuc anno 1567. superfuit in gravi senio, &c. Mox postillum vocabatur ex oppido *Wernigerodo* *Licentiatum Auctor Lampadius*, qui in *æde Martini* docuit usque ad annum 1559. quando est ibi in tali functione piè mortuus, & tunc *Jodoco Otthoni* factus collega *M. Martinus Gorgius*, dictus *Schweyn*. In una autem Parochia anno 1540. & sequentibus docuit *L. Auctor Lampadius & Jodocus Ortho*, qui vineam *Domini* convulsam restituebant, & quasi de integro novi Evangelistæ erant. Post ejectum vero *Ducem Brunsvicensem* anno 1542. effecit quoque *Societas* cum civibus, ut in reliquis Parochiis eligerentur boni & pios doctores Evangelii. Ita in *æde Johannis* ordinabatur *Johannes Schade*. Deinde evocarunt eodem tempore *Johannem Winnenstedium*, ex urbe *Quedlenburgo*, ut in templo *Blasi* inciperet plantare Evangelium, &c.

Sacramenta administrare ad tempus: Qui quum hoc fecisset, post 9. Hebdomadas elapsas revocatur Winnenstedius Quedlenburgum, quia dum tunc decrevissent alium vocare, ecce ei successit *Clemens Ursinus*, civis filius. Qui verò erat ad S. Paulum constitutus à Pontificis Parochus, consentit aliis, & factus est Lutheranus, & ad aliorum consilia administravit sua divina, cujus nomen erat *Joaquimus Crabergius*, &c. Sic ibi permanit doctrina Evangelii usque in hodiernum diem, &c. Nisi quod tempore Interim ejiceretur *Clemens Ursinus*: Hoc tempore fuere ibi Superintendentes *M. Daniel Gressenus*, & post illum *M. Christophorus Fischerus*, Senior uterque eloquentissimus præco.

De Scholis Evangelicis ibidem.

IN Collegiatis Ecclesiis vel in Cathedrali Ecclesia nulla erat idonea Schola. Etsi ad Scholas ordinasset bene instituendas olim, celebria stipendia quidam Cathedralis Præpositus *D. Balihasar Nuenstadt*: Ideo de consensu Senatus habuit primam ibi Scholam Evangelicam *Balthasar Meistorff* / quidam sacrificulus, Papalis in horto Antonii, quem ex Schola majoris Ecclesia Canonici dimiserant, propterea quod pueris liberius explicasset Evangelium, audientibus ante januam Scholæ quibusdam ex plebe. Interim & ille dimittitur ex instantia Capituli Cathedralis, sed ad priorem stationem revocatur & ordinatur pastor à Senatu in grossen Quensiedde / ubi docuit pro suo dono. Sed dum esset in metu & periculo moritur, ereptus ex omni timore. Postea eruditus custodibus Scholæ committebantur, qui fuerant omnes sacrificuli, ut *Henricus Rock* / *Autor Arnedes*, *Heisus Borhardus*, pii Christiani, donec opera consulum & senatorum piorum in primis *Doctoris Alberti Meige* / *Georgii Lampen* / aliorumque, &c. in novo edificio (ubi quondam militum sacrorum locus fuerat dictus *die Gottes Ritter*) locant Scholam & constituunt ibi primum *Ludimagistrum Nicolaum Kistenerum*, (qui postea promotus est *Doctor*) & ei successit *Magister Christophorus Colerus*, cui nunc Senatus impetravit in usum Scholæ Paulinianorum Monachorum Cœnobium ab Electore Cardinale & Præsule, sed vacante sede, & mortuo Episcopo fit à Capitulo mandatum per majorem domus vel Prætorem Capituli majoris, ut discederent ex Cœnobio Paulinianorum. Illi ex Cœnobio discedentes ad priorem locum Præceptores cum discipulis cecinerunt: Ach Gott vom Himmel sich darin / und laß dich des erbarmen

men/2c. *Colero eunte ad conditionem concionatoris in Quedlenburg, sci-
sciendam, succedit M. Johan. Kregelius, & deinde Lazarus Arndt, &c.*

In Cœnobio Monialium *Domina Anna Zwendorffs* / & reliquæ vir-
gines in *Stotterlingburg* / &c. susceperunt doctrinam Evangelicam, & ac-
ceperunt publicè pias in Cœnobio Scholas alere, sed anno 1577. sede
vacante post mortem *Frederici Archiepiscopi*, hoc agrè ferentes in vir-
ginibus istis piis Capitulares Cathedralis, dant dono hoc totum Cœnobium
cum omni jure & privilegio cuidam Capitaneo *Johanni à Barbi*, ut
is superflites virgines tenuiter aleret, propterea, quod reformatio-
nem suscepissent. Hoc factum reliquorum Cœnobiorum matronarum
& virgines Monachosque valde terruit, ne in posterum auderent do-
ctrinam Evangelicam amplecti.

DE ECCLESIA QUEDLENBURGENSI.

OMnium primo docuit *Quedlenburgi Evangelium* *Vincenzus*, quidam
Monachus ordinis Augustini, quem *veneno* sustulerunt. *Mo-
nachi Franciscani*. Deinde post illum idem hoc strenue fecit *Ju-
chimus Volckmannus*, pastor ad D. Bededictum, cui quoque venenum
prepararunt, ut in morte supra modum intumesceret: *Wo / doch er
von Dickheit kaum können in den Sarg gelegt / und zum Grab getragen
werden.* Post illum tertio *Quedlenburgi* docuit *N. Behmannus*, pastor
Neapolitanus, & ille quoque dicitur veneficio enecatus esse, &c.

Cum autem nemo esset, qui deinceps publicè doceret, erant in
horto S. Johannis duo Presbyteri, alter blæsus vel titubans admodum
lingua, alter cæcus: *Balbus & titubans* (quem aliqui mutum vulgè
cebant) *prælegit ex Postilla Lutheri Evangeliorum Dominicalium explicationem*,
& ex novo testamento aliquot capita & alias interpretationes
& scripta Lutheri, ipsi cæco. Cæcus qui objectis non impediebatur
hæc memoriæ insculpsit, & eleganter pro concione ad plebem reser-
vit: Ita ut magnus aliquandiu esset concursus ad cæci Presbyteri, *di-
Benedictus N.* conciones audiendas: Balbo nomen erat *Teleman-
Dencke*. Ideo hic accidit, ut cum CHRISTO respondente *Pharisæis*
si hi taceant, lapides loquentur, &c. Oportuit igitur cæcos & co-
tos hoc præstare, quod alii sani præstari noluerunt.

Postea docuit pure in æde *S. Blasii Johannes Surke* / sed illum ap-
prehendit *Philippus Mesebuck* / (qui tunc ibi erat Capitaneus, nomine
Geor-

Georgii Ducis Saxoniae) & dum vincum traheret, magna frequentia hominum sequebatur, quos dum murmurantes audiret, metuit sibi; ideo *Sarkium* dimisit, sed ita ut cogeretur discedere: Et in ejus locum supposuit Pontificium *Henricum Backrodt*. Interim dum ex *Starstede* ejicitur *Laurentius Doner* (dem der Teuffel beichten wolte auf den Christen Abendt / und der sonst vom Teuffel viel gelitten hat / davon in den Romis D. Lutheri zu lesen.) Suscipiunt ipsum *cives in Quedlenburg* / & introducunt in Ecclesiam Parochiae *Aegidiana*, ut ibi concionaretur. Illi vehementer restitit, *M. Johannes Matthias*, Pontificius ibidem pastor. *Laurentius Doner* non potuit habere hospitium alibi, quia illas aedes Ecclesiasticas occupaverant passim ventres Pontificiorum: Imo etsi vacaret domus parochiae, tamen impediabatur tyrannide Pontificiorum, ne eam occuparet, denn die Gesellen pucheten immer mit *Herzog Jorgen von Sachsen*. Ideo *cives* ei conduxerunt *civis Joachimi Orthonis* aedes. Sed non diu superfuit: Moritur enim cito sanctè & piè in Christo. Et ei denegarunt Pontificii Ecclesiasticam sepulturam: sed invitis illis funus fecerunt pio viro in cœmiterio *D. Benedicti per scholasticos* canentes sacras cantiones, pii *cives*.

Tandem mortuo *Georgio, Duce Saxoniae*, vocatur ex *Goslaria Joannu Winnestadius* ad Parochiam *Blasi* anno 1540. & alii plures, qui mox abjectis Pontificiis reformarunt Ecclesiam *Quedlenburgensem*. Perstitit in officio ibi *Winnestadius* usque ad annum 1568. quo mortuus est. Et extant ejus aliquot eruditæ, super 58. Psalm. & in Evangelium tertiae *Dominicae* adventus explicationes, imprimis autem contra *Sacrilegos* nostri temporis, qui ita ad se bona Ecclesiastica clam vel palam transferunt, eruditissimum & piissimum edidit scriptum, cui præfatus est *D. Joachimus Morlinus*, & *Licentiatus Autor Lampadius*, &c. vir fuit pius de Ecclesiis *Halberstaden*, *Eimbeccensi*, *Huxariensi*, *Goslariensi* & *Quedlenburgensi* bene meritus, mortuus in CHRISTO JESU, &c.

Fuerunt passim diversis temporibus collegæ (& credo quod ante ipsam adhuc ibi Evangelium docuerit *M. Marcus Schulten*) quidam *Sylvius* vir doctus, *M. Christophorus Colerus*, *Joannes Poto*, *M. Simon Kleinschmidt* / *Joannes Majus*, *M. Andreas Ernestus* (quem ejecerat cum suo Sacellano *Joachimo* Præfectus vel Capitaneus Ducis Electoris *Mauritii*, sed recocatus est à *Domina in Quedlenburg*) *M. N. Spurerus*, *Henricus Sartor*, quidam *Adamus*, *Marcus Stolte* / *Herbordus Wolbeck* /

M. Johannes Rhegius, Michael Schmith / Gandershemius, &c. multique alii. Postea docuit Quedlenburgi ad S. Benedictum M. Johannem Bertramus.

De Scholis.

Postquam *M. M. Ipeus*, vir doctissimus, valde commendatus *D. Philippo Melanchthoni*, juniores *Comites de Stolberg / ut Ludovicum Henricum, Albertum, Georgium, & Wolfgangum Ernestum* instituit, & jam *Scholam Quedlenburgi* aperiret, fideliter quidem docuit, sed nihil stipendii accepit, ita ut strenuè egeret & ex penuria sepe animam ageret: Ideo mortuus est cum quibusdam ex suis discipulis anno 1539, peste, sepultus in aede *D. Nicolai, &c.*

Anno 1540. opera concionatorum piorum aperitur *Schola Quedlenburg / & vocatur ad Scholæ gubernacula M. Wernerus Steinanus* (qui postea factus est *Superattendens in Comitatu Barbiensi*) *M. Christophorus Syngelius* ad munus *Conrektoris, &c.*

Concionatores cum Ludimagistris in Quedlenburg & Gemede publicas *Theses vel Propositiones decem contra Sacilegos, auferentes clam vel publicè Ecclesiis & Scholis bona Ecclesiastica, ediderunt & de his disputarunt publicè anno 1540. Quas deinde auxit & locupletavit Joannes Winnensfeldius Halberstadianus anno 1541. & sic locupletatas prælo commisit Magdeburgi: Anno 1568. Eruditissimus in Quedlenburg / est Rector Scholæ M. Basilius Faber, &c.*

De DUCATUS BRUNSWICENSIS

(Qui est

HENRICI Junioris,

Ducis Brunswicensis & Luneburgensis, &c.)

ECCLESIIS REFORMATIS, &c.

Cum anno 1542. eiecissent *Electo Saxoniae Johannes Fredericus Landgravius Hassia Philippus*, communi sociorum *Schmalkaldicæ* foederis nomine, ex patria hereditate & Ducatu suo avito *Principatum Brunswicensem & Luneburgensem Ducem magnanimum*, curam quoque statim visitari & reformari *Ecclesias*, ut ad hoc opera *D. Johannis Bugenhagii Pomerani, M. Antonii Corvini, & M. Martini Gollitii.* Visitationis initium factum est in *Octobri ejusdem anni per*

dictos Theologos, adhibitis his sequentibus Nobilibus, *Theodoro de Raubenheim / Henrico de Steinberge / Georgio de Dannenberge /* atque quodam *Johanne Hamstet.* Duodecimo igitur Octobris, sumptum est initium in Cœnobio *Räyser & Lutter* / altero die in *Marienthal* / sequenti in Cœnobio *S. Lutgeri Helmeftediano*, & in Monialium Cœnobio ibidem. Decimoquinto die in Cœnobio *Scheningensi.* Et sic ordine pergebant. Erat in Cœnobio *observantico Gandershemii*, tunc temporis Monachus *Henningus Reife* / qui primo se contumeliosis verbis opposuit visitatoribus, sed postea factus est mitior, & similiter confusus est, ut nihil posset respondere.

Cum jam absoluta esset visitatio, tractarunt & deliberarunt de Reformatione instituenda: Ideo conscribit ad initium anni 1543. *Ordinationem & Reformationem Ecclesiasticam in usum hujus Ducatus D. Bugenhagenii* Pomeranus, consentientibus aliis duobus Theologis, ubi in præfatione de Traditionibus necessariis vel non necessariis disputat, & de auctoritate verbi DEI, & delibetate ceremoniarum, item de vero usu conciliorum, deinde de pœnitentia & articulo justificationis, tertio, de bonis operibus, & eleganter refutat objecta, quæ objici possent, imo locos scripturæ, qui ei vel objici potuissent, aut objecti erant, diligenter explicat, ut *Matthæi 25.* &c. addito tractatu de superstitione, vana operum & eorum justitia vana, &c. & cur quove sine sint facienda bona opera, &c.

Primo loco in illa ordinatione de doctrina, ut de lege & Evangelio differit, & formam mox tradit de bonis operibus rectè differendi, item de usu, institutione, effectu & substantia Baptismi, Eucharistia Sacramentorum, & quid de his tradendum sit, taxatis Pontificiorum abusibus in consecranda & unguenda aqua, in idolomania Missæ, circumgestationis adorationisque panis & unius speciei Eucharistiæ: Mox quoque ibi dicitur de usu vero precepcionum, item de patientia sub cruce. Sequitur tractatus de Matrimonio, & ejus institutione & fine, & de abusu ejus usurpato Pontificiis. Post hunc tractatus de magistratibus, eorum auctoritate, & officio, & de reliquis statibus hominum.

Secundus locus continet Paragraphum de Concionatoribus & Ludimagistris, atque de usu Ecclesiasticorum bonorum, de ordinatione pastorum & concionatorum per oppida & pagos. Imo *Superatendentes* constituerunt in Ducatu, ut *Doctorem Cyriacum Mollerum* (qui postea abiit ad Principes Anhaltinos) *Wolffenbuti*, qui per multas præ-

fecturas debebat ibi Inspector esse: Item *M. Matthias Bractorius Gadershemil Superattendens* constituitur, cui successive erant collegæ *Conradus Hollenstedes*, *M. Simon Gobelinus* & *Augustinus Drincmann* (quibus magna cum laude ibidem Scholæ præfesset *M. Johannes Cæcilius*, *Brunsvicensis* cum aliquot collegis.) Item *Helmstedii* ordinatur *Superattendens Georgius Schlofferus*, cui fuit collega *Bartoldus Appellstedt*. Item in oppido *Dockenem* / *Johannes Engelhausen* / & in oppido *Ulfeldt* / *Henricus Vogelmannus*. Illi præcipui ordinabantur *Superattendentes* & ipsi assignabant certarum præfecturarum Parochias, quibus præerant, ut in ordinatione excusa *Witebergæ*, legitur. Tunc temporis erat *M. Franciscus Marshausus* in oppido *Schausen* Concionator, & *Thomas Blöcher* in *Gittel*. Sequitur in ordinatione, forma visitationis, & quomodo agendum cum viduis pastorum defunctorum. Sequitur deinde tractatus *de novo Consistorio* ordinando in collegio *Brunsvicensi*, ubi debebant ordinari unus Concionator Theologus, & duo *jurisconsulti* propter causas matrimoniales (quæ tamen cum Theologis debent imprimis secundum scripturam & non secundum jus Canonicum tractari.) Item, Canonicus debebat constitui, qui esset *Græcæ* lector, & unus qui *Hebræam* linguam profiteretur: Tres illi Theologi debebant *superpremi Superattendentes* esse, & in rebus Matrimonialibus adhibere *jurisconsultos*, &c. Hic disputatur, quod dictum sit *Capitulum à Capitibus*, & quod *Canonici* sint dicti à *Canonica scriptura*, quod ibi *intercollegiatis* illas olim sint lecta capita aliquot ex *Canonica scriptura*, &c.

Sequuntur mox *ceremonialia*, ut de *Scholis* & earum forma, de *Vespertinis* & *Matutinis* precibus ac *cantionibus* formandis: De *pietate* & *exercitiis*, de *Catechesi* exercenda. Quomodo *cœna Domini* administrari debeat, de *forma concionandi*, & deinde *oratio* post concionem, & de *concionibus* quæ debent in *septimanis* fieri de *festis*, item de *baptismo*, und *von der Noth-Tauff* differitur quoque de *confessione* & *Absolutione*, de *visitatione infirmorum* & de *nuptiis*: De *vero usu* & *abusu imaginum*, de *excommunicatione* vera & *falsâ*, de *sepultura* & *funeribus* pie faciendis: Item de *oblationibus*, de *ordinatione Concionatorum*, de *bibliothecis*, & de *discipulis*. Postremo sequitur *forma instituendæ Scholæ*, tam pro *pueris* quam *puellis*, & *ordinandi promptuarii*, in quod colligerentur *elemosinæ* in usum *pauperum*. Editus est quoque *liber latinus* de usu vero *Monasteriorum*, de *abusu eorum*, & de *vanitate veterum*, quæ ostenduntur *Ethnica* esse, &c.

Fuit *Wolffenbuti* Concionator præcipuus *Wernerus Elendefius* circa annum Domini 1546.

Ista ordinatio & præscripta forma, duravit per totum Ducatum intempis, & erat ubique pulchra Harmonia, atque diligenter ubique Catechismus & vera doctrina exercebatur: Pastores & Superattendants ubique suum faciebant officium, usque ad annum 1547. quando reversus est *Dux hæres* harum ditionum, exemptus ex vinculis & periculo, *Henricus junior, Dux Brunsvicensis & Luneburgensis*. Illo revertente omnes ministri Superattendants & pastores Evangelici fugati sunt, non sine jactura suorum bonorum; interim quidam *rurales pastores*, & alibi ventres in vicis & locis bonis constituti, susceperunt vel potius receperunt Papisinum. Omnes isti quorum nomina expressi, fugabatur, &c. Et duo referam quæ sunt notatu dignissima. Etili reliqui omnes turpiter quidem ex loco suo ejicerentur, tamen imprimis *Johannes Engelhausen* miserè tractabatur: Post regressum *Ducis Henrici* appenditur ejus *janua virga*, & duo calcei ad denotandum, quod ei ignominiose discedendum sit. Postea exiens *urbe Bofenem* excipitur à duobus civibus Pontificiæ religionis, & gravissimè cæditur ac vulneratur, ut semivivum eum relinquerent. Quem ita vulneratum & sanguine conspersum reperiebant pii, & restituebant ac curari vulnera ei inflicta gravissimè, operam dabant, &c. Deinde à *Johanne Danckwart / Præfecto in Stoiffenborg /* non solum ejicitur *Thomas Hasius*, ex hoc Ducatu & oppido *Gittel /* sed eum omnibus bonis spoliavit is *Danckwartus* sub nomine, aut ut dixit, autoritate Principis. Quod tamen multis non videbatur esse verisimile. Et nisi *Hasius* clam evasisset, etiam de vita periclitatus fuisset. Postea apud Ducem auctoritate valebant Pontificii, ut *Bernhardus Lasthausen / Hammonensis spinosus Papisita, & Henricus Helmesius, Monachus Observanticus in Gandersheim /* commendatus *Henrico Duci per Johannem Gropperum*. In hos erat liberalis Princeps (qui ab istis seducebatur, alioqui natura bonus & pius) & isti duo strenue per totum Ducatum propagabant Papisinum, & si qui purius docebant, eos miserè affigebant aut ejiciebant, maximamque exercebant Tyrannidem in pios ministros. Suos autem & sui ordinis ac religionis socios, mirificè promovebant. Extant *Postillo*, item alia opera de fide, & de operibus, & de charitate, scripta ab *Henrico Helmesio* in Deum & homines contumeliosa, furoris plena & impia, ubi dicit nullam unquam esse aut fuisse pestilentiore hære-

sim, quam dicere: Nos sola fide per Christum justificari, cum ficta antiquitas locuta sit, item, imitatione CHRISTI nos salvari, &c.

Ejus scripta *Caspar Genepeus* excudit Coloniae, &c. *Bernhardinus* erat astutissimus vulpes & homo callidus, qui emungebat argento miferos pastores. Mortuo jam *Helmesio* in ejus locum vocavit Princeps suam *Vicecancellarii Ludolphi Halverii* Doctoris J. U. quendam Jesuitam *Petrum Hoyet* vel *Capitium*, insignem Pontificiarum practicarum nonquam ordine Jesuitam, qui non levia pericula piis peperit: Uterque erat scortator, sed manifestior *Bernhardinus*, &c.

Petrus Ulnerus Gladenbachius Juliacensis fuit anno Domini 1558. *Concionator aulicus Ducis Henrici*, & contraxit in compendium *Præsentiam Johannis Feri*, ubi etsi quædam (eaque tamen pauca) imperia Pontificia, tamen in multis videtur rectè accedere ad nostram doctrinam, nisi quod in Præfatione de nostratium Theologorum *diffidius* dicat & referat.

Huic *Petro Ulnero* promoti ad *Abbatis Imperialis Monasterii Berghensis prope Magdeburgam*, dignitatem amplissimam, succedit ejus *Coterraneus Henricus Humelius*, qui cum Lutheranismum inciperet, periclitatus est de vita: Et dum deliberatio fieret de ipsius potestate *Abbatibus* ditionis ex mandato Principis, opera *D. Petri Ulneri*, inspecta, det *Andreas Lugdunensis Anglus Abbas in Umelsborn* vir præcipue autoritatis inter Abbates, & non alienus à nostra religione, ut pro illa pronunciaretur, ut tandem carceri eximeretur. *Totam historiam* contexui in *descriptione aula Clivenfis*, quò ad Ecclesiastica negotia, &c.

Humelio succedit *Henricus Rudolphus*, sed dum & ille suspectus esse Lutheranismi, & ei insidiarentur alii, ipse ex instinctu, & de auxilio aliorum eripitur è periculo antequam ei manus injicerentur, &c. *Præmisit Dux Henricus ex concessione Papa*, utramque speciem omnibus, anno 1567. sed sub certis conditionibus, quas scripsit, & edidit sub Principis nomine *Petrus Capitius Jesuita*: Conditiones sunt impiissimæ: *Bis de Johanne Geander* ex oppido *Helmestadio*, propter doctrinam Evangelicam ejectus, sub nomine *Henrici Ducis*: Unde quoque anno 1525. ejicitur *Conradus Bolem*: item, *Theodorus Heideman* *Wonslorpiensis*, anno 1557. ejectus est, ex oppido *Gandersheim* / & multi alii passim ejicitur sunt, propter doctrinam Evangelii ex delatione *Helmesii*, & *Bernhardini*, & deinde *Petri Capitii* Jesuitæ (*Hoyet*) & isti habebant Pontificiarum

Patronos multos passim, quibus adjunctus erat magnus Pontificius, *Joannes Schnorus*, *Canonicus Ganderheimensis*, qui quoque multos dicitur detulisse apud *Helmestum*, qui postea periclitati sunt. Fuit nunc quoque magnus Pontificiorum Patronus, *D. D. Ludolphus Halverius*, *vici Cancellarius*.

De REFORMATIS ITERUM ECCLESIIS
Sub Duce Brunsvicensi & Luneburgensi,
Domino J U L I O,

Ducis HENRICI filio & unico Hærede.

Mortuo anno 1568. *Henrico Duce Brunsvicensi & Luneburgensi* (qui se juniorem appellavit, & remotis Pontificiis, in agone se unico CHRISTO consecravit, & eum ardentem invocavit, & sic placidè mortuus est) succedit ei unicus Hæres, & filius Illustrissimus *Dux Julius*, (quem ad gubernationem patriæ citra & præter opinionem multorum, vocatum esse divinitus ex singulari DEI gratia, norunt omnes pii quotquot hodie vivunt.) Nam licet ei *Episcopus Mindensis & Paderbornensis* deputatus esset viventibus fratribus *Carolo victore*, & *Philippo Magno*: tamen ipsis bello sublatis, voluit quidem DEUS eum fore hæredem Ducatus, sed huic adhuc restitit pater, *Dux Henricus*, qui duxit *Polonia Regis sororem Sophiam*, ea spe, ut inde hæredes gigneret, sed cum nec ex ea produceret hæredes, cogebatur agnoscere voluntatem DEI esse, ut filium Ducem *Julium* constitueret hæredem, electa ipsi conjuge *Hedviga*, filia Electoris *Brandenburgici Joachimi*, &c. *Dux Julius* facit funus patri more Ecclesiarum nostrarum, & habuit concionem funebrem *D. Petrus Ullnerus*, Præsul imperialis *Monasterii de Berga prope Magdeburgam*, quæ postea editur, addita descriptione cæremoniarum & pompæ funebris, &c. Hanc quidam Pontificii mirum in modum publicis scriptis fugillarunt, ex instigatione *Petri Hovet Jesuitæ*. Statim cogitat *Dux Julius* de dicto CHRISTI: Primum quærite regnum DEI, &c. Ideo omnium primò in initio gubernationis suæ adjicit animum ad puriorem religionem in Ducatu patrio propagandam. *Petrus Hovet* vel *Capitius*, Jesuita, petit dimissionem, quam impetrat; *Bernhardinus Easthausen* docens in templo, dum videret & audiret *M. Johannem Pratorium*, & *M. Jonam Gant*

Gansen canere: Erhalt uns HERR / 2c. Ist dir wol so bleib duen / 2c. Item / Es ist mit unserm Thun verlohren / wir verdienen nicht dem ein Zorn / 2c. dixerat pro concione. Diese Worte sind dem Reichthum dem Hindern gekommen / und riechen nach der Herberg / 2c. Sic est illi alienigeni impositum, & hoc pacto ille Halberstadium discessit, &c.

Mandat igitur D. D. Martino Kemnitio Superintendenti in locum Brunsviga Princeps, ut is describat corpus doctrina, in quo se fideliter præstitit D. Kemnitius: mox quoque ex sui cognati Illustrissimi & clarissimi Principis D. Christophori, Ducis Wirtembergici (erant enim Dux Christophorus, & Dux Julius consobrini) regione amplissima Doctorem Jacobum Andrea mitti petit, & hunc cum Doctore Kemnitio, & D. Ulnero, Abbate Bergensi prope Magdeburgam, adhibet visitationi Canoniorum & Ecclesiarum totius Ducatus, quibus conjungit D. Carolarium Doctorem J. U. virum clarissimum Joachimum Myssingerum de Grundek, Doctorem Bartolum Richium: item, tres Nobiles, D. Conradum à Zwichelien, Franciscum Krammum, & Henricum de Mhden. Finita visitatione diligentem navant operam in describenda ordinationis forma, & de disponendis ministeriis duo prædicti Theologi. Quæ cum esset demum absoluta, editur sub nomine Illustrissimi Principis Julii Wolfenbuti, in initio anni 1569. cujus capita cum in omnium omnibus jam sint, non adjiciam, nec opus erit. Eam comprobavit in publico confessu Generales Superintendentes, faciente verba Hamelmanno.

Etsi Viti Neuberi opera primum uteretur Princeps, tamen eum tandem dimisit, nec visitationi adhibuit, propterea quod is de re Sacramentaria suspectus esset, licet esset doctus experientia & eloquio præstans: ideo D. Johannis Prætorii, deinde Henrici Rodolphi opera usus est in aula, qui fuere ad tempus aulici concionatores. Omnium autem primo in Professore novi Pædagogii Gandershemii inque Generalem Superintendentem, ego Hermannus Hamelmannus L. T. vocabar, ex commendatione Doctoris Martini Kemnitii, & Doctoris Jacobi Andrea, uti agerem Inspectorem, ubi magna erat sex, & colluvies Pontificiorum Monachorum, Nonnarum, quod ipsi per me, qui dicebar in patris exercitatus esse, possent vel converti, vel erroris convinci, &c.

Nemo autem unquam ausus fuit ex omnibus istis Pontificiis Gandershemii, mecum conferre, etsi quidem inter illos essent bene docti viri, ut Johannes Schnorns. Impetravit verò Illustrissimus Princeps

à Senatu Lemgovienſi, ut in gratiam ejus Celſitudinis me amice dimitterent. Poſtea interfui aliorum quorundam examini; Et ita tandem ad æſtatem anni 1669. conſtituebantur miniſteria, ut quinque ordinarentur *Generales Superintendentes* (quibus debebat *Generaliffimus* proponi) quorum unus eram conſtitutus *Gandershemii*, deinde *Wolffenbuti* ordinatus eſt *M. Nicolaus Budanus*, cui primo *M. Jonas Gaſen* fuit Collega, & poſtea *Laurentius Tungerus*, &c. In urbe *Helmeſtedio* *Johannes Geander* conſtitutus eſt *Generalis*: In urbe *Alfeldia* *M. Nicolaus Erbenius*, & in oppido ſive urbe *Boſenem* *M. Chriſtophorus Jacobus*, &c. Et hiſ ſubjecti ſunt aliquot *ſpeciales Superattendentes*: Sub me *Hammelmano*, conſtituti ſunt hi ſpeciales, *Henricus Dalemius*, paſtor in oppido *Sehauſen/Georgius Tappius*, in oppidulo *Salkgitter* paſtor, *M. Johannes Wackerhagen* in pago *Ulſhauſen* paſtor, & *Henricus Rodolphus* ex aulico concionatore factus paſtor in *Grein* &c.

Speciales ſub *M. Nicolao Budano*, *Generali* in *Wolffenbüttel* / cui dimiſſo ſucceſſit *M. Johannes Rupertus*, conſtituuntur hi ſpeciales, *M. Georgius Leſebergius*, in oppido *Salkſdalen* / *Herbordus Wolbeck* / in oppido *Schoppenſiette* / *Georgius Zangerus* in *Sawingen* / *Nicolaus Bergius* in *Burgdorff* / *Melchior Neophanius* in *Barum* / &c.

Sub *Generali* in *Alfeldia* *M. Nicolao Erbenio*, conſtituuntur *Speciales Superintendentes* *M. Joannes Nigrinus*, paſtor in *Holzminden* oppido. In pago *Galle* *Jacobus Fovius*, in pago *Groſſenfreden* / *Conradus Jannus*, in pago *Dieterichholghauſen* / *Joannes Henniſius*.

Sub *Generali* in *Helmeſtadio* *Johanne Geandro*, cui poſtea ſucceſſit *Henricus Humelius*, conſtituuntur *M. Johannes Greiffenhagen* in *Kayserslutther* / item in oppido *Scheningen* *Lazarus* quidam.

Sub *Generali* in *Boſenem* oppido *M. Chriſtophero Jacobo*, conſtituitur *Henricus Schultius*, in pago *Diſburg* / & deinde in *Badeſenſtein* *Joaſchimus Auvenus*.

Illi omnes coguntur ſingulis ſemeſtribus juxta formam ordinationis viſitare & *Eccleſiarum* & *Scholarum* rationem habere: Deinde reddunt rationem, de ſuo officio coram *Generalibus*, & illorum conſiliis utuntur & ſpeciales *Superattendentes*. Mox *Generales* omnia exponunt in *Synodo* coram *Dominis Conſiſtorialibus*, & *Generaliffimo* & ſupremo *Superattendenti* (cujus vicem aliquandiu ſubiit *Dn. Doctör Kemnitius*) Edidit quoque formam examinis *D. Martinus Kemnitius*, cujus exemplaria ſunt omnibus paſtoribus exhibita. Hoc ſcriptum à multis probatur.

Sub unius anni spatio plurimum profecimus per totum Ducatum docendo, monendo, quod ego de mea functione testari possum. Ego cum meo collega *Tilomanno Schradero*, Canonico hujus Ecclesie, multos CHRISTO lucrifeci, & ex Papatu (gratia sit CHRISTO) eripui filios DEI det incrementum deinceps, & video quoque alios pios viros, bonos facere progressus, & multos lucrifacere CHRISTO, &c.

Vices Generalissimi subivit *D. Clementius*, donec vocaretur *D. Nicolaus Selneccerus*, anno Domini 1570. qui generalibus Superattendentiis praeficitur 17. Julii, & cum ei accederet collega *D. Timotheus Kattnerus*, tandem *D. Selneccero* discedente, Generalissimum egit *Kattnerus*. *Dux Julius* postea instituit scholam vel potius *Academiam* *Helmstadii*, &c. In ea hodie docent Theologi *D. Tilmannus Hebelius*, *D. Daniel Hoffmannus*, & *D. Basilius Sattelerus*.

Reliqua alii transigant: Ego tantum usque ad annum 1700. extendo meam historiam Ecclesiasticam. Qui sub sexennio egerint in hoc Ducatu *Superintendentes*, *pastores* & *ministros*, in formula concordiae committitur.

ECCLESIAE LUNEBURGENSIS

DESCRIPTIO.

Cum magna constantia, & singulari zelo consentientibus fratribus *Orthone* & *Francisco* suscepisset doctrinam Evangelii anno 1524. ERNESTUS, *Dux Luneburgensis*, suffragante quoque patre Duce optimo *Henrico* sene, &c. erant plerique omnes ex patriciis in urbe *Luneburga*, & in collegio *Johannis* ibidem non bene affecti erga Religionem: Tamen *M. Fredericus Henningius*, qui propterea *Hamburgum* deseruerat anno 1528. quod nollet Papisticam religionem delectari, nunc verò anno 1530. illuminatus gratia Spiritus Sancti cepit eorum sub utraque specie porrigere, & Psalmos Germanicos canere in ecclesia *Divi Nicolai*, cui fidelis erat socius *Henricus Ortho*: Ideo plebs cuncta auctoritate sui Principis instat, ut Senatus suffragaretur eorum votis, & peteret sibi ad tempus concedi à Senatu *Hamburgensi* pium virum *Stephanum Kempium*, qui promoveret veram doctrinam, & Sacramentorum usum in Ecclesia *Luneburgensi*. Is adveniens in ea re propagandi Evangelii, bonam operam navavit, & deinde ad suos rediit. Sed accedebant tamen statim huic sententiae *M. Frederici Henningii*.

Johannes Lampadius, Hartwicus Eikenbergius, qui maximo zelo cum *M. Frederico*, & incipiebant, & pergebant in pio proposito: Et hos secuti sunt *Gerhardus Herberdingius* ac *Casparus Remshagus*, qui id quoque fideliter tentarunt. Et hierant primi Evangelistæ ibidem. Tandem ex instantia Senatus conceditur Senatui ab Illustrissimo & piissimo Principe ac *D. Ernesto D. Urbanus Rhegius* ad finem anni 1530. cum ejus ipse opera tantum per paucas septimanas usus esset: qui mansit per biennium Luneburgæ, & anno 1531. certavit vel disputavit de *Missa*, cum Præposito Luneburgensi ad *S. Joannem Doctore Johanne Colero*, viro docto per Epistolas, & tunc juvit Doctorem Urbanum *N. Witzendorpius*, vir integer & doctus. Eodem & sequenti anno, quidam Papisticus Concionator *Augustinus Götelen* / jussus est discedere Luneburgo, nisi vellet suscipere doctrinam Evangelii: Ideo discedens vehementer accusavit, ut auctorem sui exilii *D. Urbanum Rhegium*. Cùm verò ille *Augustinus Götelen* dixisset ad quosdam se disputare posse cum *Doctore Urbano*, amice evocavit eum *Doctor Urbanus Rhegius*, atque ei & salvum conductum, & sumptus tam à Principe Ernesto quam à Senatu promisit. Sed is recusavit amicam collationem, & ad Cæsarem provocavit: Tandem is misit *Doctori Urbano Rhegio* cum Epistola inscripta *D. Urbano* libellum, pro aliquo articulo Pontificiæ religionis scriptum, per Præpositum *D. Johannem Colerum*. Huic statim respondit proluxa Epistola *Doctor Urbanus*, quæ extat in tertia parte sive tomo operum latinorum *Urbani Rhegii* folio 99. Scripsit etiam ibi contra *Vespertilionem* conantem unam speciem Eucharistiæ tueri, quod scriptum extat eadem parte latini tomi, &c. Sic plane Ecclesia Luneburgica tranquillitati per *D. D. Urbanum Rhegium* est restituta. Elapso biennio revocatur *D. D. Urbanus Cellam*, & in illius locum succedit *M. Paulus Rhoda* (sive *Rhodius*) *Pomeranus*, quem mox *Duces Pomeraniæ* revocant in patriam: Tandem post ipsum suasu *Doctore Urbani Rhegii* assumitur ex officio *Syndici Doctor J. U. Christophorus Hegendorffinus*, vir clarissimus & doctissimus, qui cum semestre docuisset, moritur, cujus scripta, ut in *Gesneri Bibliotheca* legitur, copiosa extant: Et ei succedit *M. Fredericus Henningius*, qui in ea statione permanit usque ad annum 1563. & huic successit *M. Johannes Eikenbergius*, *Hartwici Eikenbergii* filius: Sub istis Superattendentibus semper floruit Ecclesia & Schola, & nunquam in ea Ecclesia fuere dissentiones.

Jam dicemus ordine de ministris Ecclesiarum.

In æde D. *Johannis* mortui sunt pii ministri *Hartwicus Eikenbergius*, (anno 1560. mortuus) *Henricus Raibbrokius*, *Henricus Otho*, *Wilhelmus Santphurdus* (qui edidit seriem temporum de perpetua conseruatione Ecclesiæ: Item de angelis scriptum, & alia, ut erat vir eximie doctus) *Dionysius Bredekouius*: Post eos demortuos in ea æde docuere *M. Johannes Eikenbergius*, *M. Caspar Gudemannus*, *M. Hieronymus Herdingus*, & *Johannes Danckwers*. In æde *Michaelis* docuere *Andreas Gardingius*, *Lodovicus Schuttenuus*, & *Hermannus Holsingus*, sed postea egit ibi pastorem & Superintendentem in *Verdensi* & *Lubecensi* Episcopatibus, sub laudatissimo Præsule *D. Eberhardo de Holte*, *M. Simon Brauns* / vir doctus, cui demortuo in eadem functione successit postea celebris *Mag. Thomas Mauwerus*, gener *Lucæ Lossii*, post quem demortuum ad eam dignitatem assumitur festiuis poetæ *M. Fredericus Dedekindus*, auctor & scriptor *Grobiani*: Et istis erant collegæ *Hermannus Wasmannus*, & *Jodocus Matthias*: in Ecclesia *D. Lamberti* primò docuere *Casparus Romshagijs*, *Henricus Gloskampius Olnaburgensis*, *Johannes Liberius*, *Susatensis*, tempore Interim ex urbe *Sulaco* ejectus propter doctrinam veram, (qui erat aliquando convictor *Erasmi Roterodami*) & *Gallus Pontanus*: Sed his mortuis successere *M. Eberhardus Obermannus Quakenburgensis*, *Hermannus Bonni*, nepos *Ercharus D. D. Chytrao*, *Caspar Cornerus* & *M. Georgius Sturte* & *Nicolaus Faber Brunsvicensis*: In templo *D. Nicolai* docuere, *Gerhardus Herdingius* homo senex, *Rodolphus Matthæus*, *Johannes Bertramus*, *Hieronymus Herberdingius*, *Gerhardi filius*: In æde *S. Spiritus* docuit *Johannes Bolzemius*.

Docuere aliquando in æde *D. Nicolai Andreæ Sommergarden* / *Leonius Wippermannus Lemgovienſis*, *Hermannus Tulichii* ex *lororensis*, & *Gerhardus Eibergius* viri pii & docti. Floruit semper hæc Ecclesia, & non vigerunt in ea certamina, nulla exilia, nulla turbæ, sed bonus inter ministros Ecclesiæ consensus. Qui ibi modo est Superintendens, & qui ibi sub sexennio ministri & pastores sint, illorum nomina exprimuntur in *Formula Concordiæ*.

De Scholis.

Fuit ibi primus & præcipuus Rector in *Schola Evangelia clarissima* & doctissimus vir *M. Hermannus Tulichius Westphalus*, qui fuit olim *Lipsiæ* & *Witebergæ* Professor artium, cui tunc fuit Conceptor

Henningius Bloch / qui postea factus est *Wilmariæ* pastor, & postea in ejus locum venit *M. Johannes Bathelius*. Qui inquam *Tulichio* anno Domini 1540. mortuo, successit. Hic *Johannes Bathelius Cosfeldiensis*, diu præfuit Scholæ bene: Qui cum senio conficeretur, est rude donatus, & vocatus in ejus locum ornatissimus eloquensque vir Dominus *M. Albertus Lenicerus Hervordiensis*, & sub utroque posteriori Rectore fuit, Conrector *M. Lucas Losfus* vir scriptis clarissimus, &c. Habent Bibliothecam splendidam Luneburgæ ad D. Virginem.

De Concionatoribus Ducatus Luneburgensis.

Fuit Cellæ primus reformator ex jussu Principis *Ernesti* (quem pater semper designaverat gubernatorem patriæ, licet frater *Otho* major natu esset) absente *Henrico* & in Galliis civilitante *Henricus Bockius* circa annum Domini 1526. deinde *Martinus Ondermarkus* qui per annos quadraginta concionator præcipuus ibi extitit, quemadmodum & *Bardarwici* fuit per annos 38. *Matthæus Gindericus* præcipuus, quem anno 1528. misit *Bardarwicum*, hi tres ut erant viri docti, & in eo loco Superattendentes, ita quoque ad finem anni 1529. & circa initium anni D. 1530. missi sunt isti duo posteriores *Ondermarckus*, & *Gindericus* in *Phrissiam Orientalem* à Principe piissimo Domino *Ernesto*, ut restituerent Ecclesias ibi, & à fece Sacramentaria expurgarent: Quanquam nihil, efficerent; & illi erant cum *Bockio* inter præcipuos Evangelistas istius Ducatus: Sed majoris autoritatis causa adduxit secum ex *Angusta* anno Domini 1530. Dux piissimus *Ernestus* Princeps *Luneburgensis* D. *Urbanum Rhegium*, quem propter egregiam doctrinam, & veram pietatem, ut coluit, ita semper in delictis habuit, eique plane sui Ducatus Ecclesias tradidit regendas, & *Rhegium* unice amavit, ut erat verè pius Princeps & nutricius Ecclesiarum CHRISTI, imò verus imitator avunculi sui D. *Johannis Electoris*, & *Ducis Saxonie*, cum quo obtulit etiam *Augustæ*, *Carolo V. Cæsari*, sicut & frater ejus *Franciscus* Dux, eodem anno *Augustanam* confessionem. Huic Principi *Ernesto* erat Aulicus Concionator *Wilhelmus Clevenus Trajectensis*, qui *Henrici Bockii* viduam reduxit.

Circa annum Domini 1526. 1527. 1528. 1529. & trigesimum fuere pastores in oppido *Walsroden* / *Henningus Kelpius*, in oppido *Epstorp* *Wernerus Milius*, & in Cœnobio *Luna* *Hieronymus Enckhausen* / item in oppido *Lucka* *Johannes Preutze Paderbornensis*, *Joachim Myla* in

Dannenberg. In Giffhoren *Henricus Wendius*, cui tandem mortuo successit *M. Gerhardus Oemikenus* Camensis, qui & Superintendentens & Ecclesiasten aulicum apud Inclytum Ducem Franciscum in Giffhoren agebat, quia erat vir disertus: Hi prædicti erant doctissimi præcipui viri, & Ecclesiastæ vel Evangelistæ in hoc Ducatu.

Post hos & partim cum quibusdam ex illis rexerunt in eo Ducatu Ecclesias, Bardarwici post *Gundericum M. Ernestus Bockius*, (& post illum ut virum doctum, demortuum *Henningus Clevenus*, *Wilhelmii filius*) *Henrici Bockii filius*: *Paulus Calenius*, pastor in *Elbia ad Albim*, *Johannes Helbergius* in *Meding*, *Henricus Bockius*, in oppido *Splendido Hulsen* dicto *Ulyssæ*, ubi etiam præpositum egit *Walterus Hockerus*, & ei erant collegæ *Fredericus Weneringius* & *Ernestus Wermannus*: Hodie est *Ulyssæus* Superintendentens vel Præpositus *Joannes Hontanus Brunsvicensis*: In *Luckow* post *Joannem Preutzenem* egit Præpositum ad annos 20. *M. Georgius Bonensackius* Hannoveranus: *Luckow* *Ulyssæa* fuit aliquando celebris Schola, cui præfuit vir eruditus *M. Bernhærdus Bomgardus*, cui erant Collegæ, *Ellerus* & *Theodorus Wessendorffius*: In Cœnobio *Luna* *Lambertus Gemeranus* & *Schwabertus Rungius*, & post illos mortuos *M. Ottho Musenius* extiterunt: In *Nameschlo* quidam vir doctus *Wesselus* nomine: In *Giffhoren* *Johannes Erck* & *Henricus Sanderus*, & deinde *Zacharias Brugmannus*: In Monasterio *Scharnburg* docebat *Johannes Curtius*, & *Hermannus Gregelius*, pastor in *Gilten* collega Superintendentens in visitatione. Hi omnes celebrantur inter viros doctos ex pastoribus Ducatus ejus.

Sicut *Luneburgæ* in Collegio reformato erant ad *S. Joannem* Præpositi viri docti post *M. Johannem Collerum*, *D. Jacobus Schombergerus* & *Henricus Stappensenius*, Ducis *Brunsvicensis* *Julii* præceptor, & hodie egregius Doctor *J. U.* ac Cancellarius *Verdenis* præfuit, *Henricus Borcholtius*: Sic quoque in Ducatu *Luneburgensi*, adhuc sunt duo collegia reformata, ut in *Bardervische*, ubi egit pium Decanum *Henricus à Senden*, deinde in *Nameschlo*, ubi egit doctum Decanum *Franciscus à Senden*.

Post *Martinum Undermarckum* succedentem clarissimo *Theodoro Urbano* Regio demortuum successit *M. Georgius Bonensackius*, & ejus locum in *Luckow* eligitur *M. Michael Nefenus*. Cellis egerunt ministerio *M. Georgius Bonensackius* Superintendentens, ibidem ut pastor, *Hector Fredericus* ut aulicus Concionator *Magnus Ordungius*,

Johannes Starkius, & alii præstantes concionatores. Sub *Othone Principe Luneburgensi in Sparborg* / aliquando docuere *Johannes Seidlerus* & *Simon Cyriacus*.

Fuit in conventu Hagonensi cum suo Principe *Ernesto D. Urbano Rhegius* anno 1540. in quo erant ex nostris Theologi, *Johannes Brentius*, *Justus Manius*, *Johannes Pistorius Niddanus*, *D. Andreas Osiander*, *Eberhardus Schnepfius*, *Martinus Bucerus*, & *Ambrosius Blaurerus*: Et antea intererat Rhegius conventui Schmalkaldensi, ubi etiam articulis Lutheri subscripsit. Rhegii opera collegit *filius ejus Ernestus*, & in certis tomos collegit, & Nurebergæ typis subjecit.

Fuit *M. Ernestus Bockius*, & *M. Georgius Bonensackius* nomine suorum Principum *Henrici & Wilhelmi*, Ducum Luneburgensium, in conventu Brunsvicensi anno Domini 1561. quando Hardenbergius damnaretur per Theologos. Postea Theologi Luneburgenses ediderunt sua Judicia, de *Catechesi Sacramentariorum Witebergensium*, & de istorum libro dicto *Grundfest*. Hodie piissimus Princeps *Wilhelmus* piissimi *Ducis Ernesti* filius, gubernator Ducatus est verus nutricius Ecclesiæ DEI, & piorum ministrorum.

De Reformato Monasterio ad S. Michaelem in urbe Luneburga.

Nobilis & Reverendus vir *Herbordus ab Hölle* / Abbas ibidem anno Domini 1558. Reformationem Cœnobii instituit tempore periculoso, & mutavit habitum & ritum Pontificium, atque Scholam instituit in Monasterio, cui præfecit viros doctos & eximios, & fuit pius, fidelis atque liberalis in omnes studiosos atque doctos: Cui successit vir nobilis, & eximius hujus *Herbordi ab Hölle* cognatus *Eberhardus ab Hölle* / qui postea factus est etiam Episcopus Verdensis & Luneburgensis, & ubique tum Verdæ, tum alibi præfecit Ecclesiis Evangelicos ministros Princeps pius & sanctus, & studiosorum amans. *Verda constituit juniorem Huberinum Senioris Caspari filium Davidem*, & ubique reformavit Ecclesiam. *Herbordus* extruxit novam Scholam anno 1553. in Cœnobio hoc, & ei novum præfecit Rectorem *M. Ernestum Bockium*, qui postea factus est pastor Bardarwici, & post illum fuerunt ibi eruditi Præceptores & Ludimagistri semper, &c.

Fuit ibidem Rector Scholæ *M. Thomas Maxverus*, Gener *Luca Lossi*, vir doctus, &c. Sed is transfertur ad officium Concionatoris.
Eran-

Franciscus Scrangius instituit pubem *Barderwici* magna cum laude modo.

Qui hodie & in Ducatu Lüneburgensi sub *Wilhelmo Duce* exhibent pastores & ministri Ecclesiæ, cum Ludimagistris, qui item sub *Duce Ottbone* sint, & qui in urbe Lüneburgensi agant, istorum nomina exprimit liber Concordiæ vel formula concordiæ.

Sub *Ernesto Principe Seniore*, qui Augustanæ Confessioni exhibita Carolo V. Cæsari anno 1530. subscripsit, erat Evangelii & studiorum magnus promotor, Ducatus illius Cancellarius *Johannes Farnberg* equestris ordinis vir valde celebratus ab Urbano Rhegio, quod ipse tentabat quoque istius generi Licentiatus *Balthasar Clamm* modo eximius vir *Fredericus à Wiehe* Doctor & Cancellarius modo in Ducatu agit ibi generalem Superintendentem vir doctissimus *M. Christophorus Vischerus*.

De RENATO EVANGELIO

In INCLYTA BRUNSVIGA.

A Nno Domini 1524. habuerunt Brunswigæ generale concilium *Minorite*, & propositis publicis Propositionibus volebant invocationem sanctorum & sacrificium Missæ tueri: Et fuit tunc inter *Minoritas Doctor Rungius*, qui volebat primarius disputator videtur. Sed se ex Paulinis (hoc est Dominicanis) disputationis causa opposuit *Doctor Luderus*: Ibi docti aliquot cives sese quoque gravissimè et scripturis opposuerunt Monachis, ut *Johannes Hubertus*, *Petrus Lüneburgius*, quidam *Marsilius*, &c. alique plures & in primis *M. Johann Laffhardus* Ludimagister tunc temporis ad D. Cyriacum in suburbis vir doctus (qui postea ibidem factus est Evangelii minister, & *deus Sanderus*, vir doctus. Et sunt isti magni Doctores & Monachi in eis redacti angustias, ut cum ex scriptura responderent, dicerent hæc ita apud patres reperiri, putabant Scholasticos.

Ex illa disputatione commotus est *Conradus Frolichius* ejus ordinis sodalis, ut exuta cuculla, Evangelii prece postea fieret: Et sese quoque eis opposuit *Abbas Egidianus Theodorus*, qui exuit paucis postea cucullam: Et opposuit quoque sese Monachis, tunc temporis gravissimè *N. Grotkopius* Concionator ad S. Uldaricum, vir eruditus.

Interim isti Monachi deferebant istos omnes apud unionem, (Erat autem tunc temporis unio, *Consistorium Ecclesiasticorum Prælatorum*, in quo erant decem Prælati, ut Abbas Ægidianus, duo Decani ad S. Blasium & ad Sanctum Cyriacum in suburbio, & deinde septem pastores. Illi omnes erant in consistorio, & quasi capita & reformatores Ecclesiarum & Parochiarum in Brunswig/ &c.) itaque venerunt disputantes, qui sese opposuerant Monachis, in periculum. Nam qui præfunt in unione mox disputatores ex civibus deferunt ad Senatum: Et Senatus eorum plerosque urbe ejicit, veluti & concionatori Grotseopff accidit: Et lectionem librorum Lutheri prohibuit, imò curavit ostiatim inquiri libros Testamenti novi à Luthero versi, & ista severitas descendit à præfidentibus in unione.

Sed interea *Johannes Copmannus* Sacellanus ad D. Virginem cœpit graviter eodem anno pro concione contra Pontificios disputare. Cui sese præbuit socium *Conradus Tutenbellius*, qui propterea anno 1525. ejicitur, quod publicè docuisset licere Christiano absque peccato edere carnem in Quadragesima cum gratiarum actione in fide, postquam omnia munda sint mundis.

Copmannus tunc non sine laude explicuit acta Apostolorum, & ei *Henricus Knigius*, & *Richardus Swinevotus* Sacellani ad S. Uldaricum, erant collegæ eruditi viri, qui cum Copmanno similiter inceperunt suaviter: & eleganter in ea Ecclesia propagare veram Evangelii doctrinam. His pedetentim accessit vir eruditus *Henricus Lampadius*, qui adhuc anno 1572. in Domino superest Brunswigæ existens senior in ministerio) qui primò in æde Michaelis sub pastore *Tilone Crugero* Evangelium circa annum Domini 1524. docuit, & deinde pergebat in æde S. Magni illud propagare: Eodem tempore cœpit quoque *Ludolphus Petersinus* vel *Petrejus* vir doctus ad Sanctum Martinum Evangelizare, item *Conradus Dumeus* ad Sanctum Andream: Et *Henningus Papa*, qui primo factus est minister ad S. Michaelem, deinde ad S. Petrum, denique ad S. Catharinam: Et quanquam is Henningus Papa in omnibus Parochiis purissimè doceret, tamen in æde Cathariniana consecutus ministerium permansit ad mortem usque in vera doctrina obdormiens anno 1550.

Ex horum concione inflammati cives vehementer inceperunt Evangelii doctrinam amare: Ideo præfidentes in unione graviter infisterunt apud Senatum de amovendis Sacellanis, ideo eò res deducitur

demum instantibus civibus, ut Senatus nolens reluctari unum concederet ex urbe: Tandem instantibus civibus per *Autorem Sanderum* rumpium, doctum & prudentem revocatur Senatus, quod civis promitterent omnem obedientiam, modo eis concederetur doctrina Evangelii, veluti Magdeburgi est illa permessa, postquam jam Monachiante biennium vel triennium essent ex scripturis convulsi: Et quoque *Johannes Gravius* docuisset pro concione turpissime, volunt sua non ex scriptura sed ex Aristotele tueri & defendere: Denique quod videret Senatus ipsos pastores esse titulos tenus pastores, vult docerent, nec concionari possent. Per motus magistratus cur rediit in urbem, & ejecit Gravius cum suis, hoc est, *Paulinus & Martinus* non volentes amplius cum Concionatoribus ex scripturis disputare. Itaque per delectos quosdam (ex quibus præcipuus erat doctor Sanderus, qui postea *Hannoveræ Syndicus urbis* factus est, vir doctus & disertus) egit & institit tota plebs, & communio civium contra Senatum de Reformatione: Institit ab adversa parte unio apud Senatum de amovendis Concionatoribus Lutheranis: Tandem istis respondit Senatus. Postquam vos pastores hæcenus ventres otiosi extiteritis nec ipsi concionati fueritis, vocastis quidem loco vestro hos viros, quos modo accusatis: Cur igitur vos tales acceristis & vocastis? Ideo vestra negligentia hoc factum est, vos estis in culpa, & non nos. Si vultis jam illos amotos, perdetis & vos, & urbem, & nos omnes: Ita re desperata discesserunt ex curia Prælati illi Pontificii, id est, Præsidentes in unione.

Instantibus interim civibus pro reformatione per *Autorem Sanderum* & alios præcipuos, orando obsecrandoque eodem tandem est res ducta anno 1527. ut Senatus permitteret Evangelii doctrinam: Itaque de D. Magni accessit ex Ecclesia Hamburgensi *Johannes Oldendorpius*, *Henrico Lampadio*, & deinde *Johanni Copmanno*, *Hermannum Primum* doctus, atque *Ludolpho Peterfino*, M. *Johannes Laffhardus*.

Hi omnes cum reliquis prædictis fideliter, & magna diligentia docebant per tres anni quadrantes: Tandem & primarii ex civibus, qui hi concionatores petebant sibi dari certam aliquam reformationem & ordinationem, & primarium aliquem constitui Inspectorem. Quæ *Senatus & Tribuni à Professoribus primariis, Academia Witbergi* quæ tunc ad civitatem Jhenensem in Turingia propter pestem translata erat, petunt sibi aliquem mitti. Mittunt igitur sibi initium

dragesima *Henricum Winkelium* (qui ex Halberstadio ejectus erat, ut in Ecclesia Halberstadiana descriptione diximus) is adveniens noluit sibi tantam ampla Ecclesia sumere auctoritatem constituendi ordinationem, nec etiam subire simpliciter munus Superattendentis. Quare ipse & aliorum consilio evocatur Doctor *Johannes Bugenhagenus*, Pomeranus, qui venit ad diem ascensionis Domini, quo etiam die, ut in die festo explicat Evangelium de ascensione CHRISTI ad caelos. Concio habetur apud *minoritas* in istorum fratrum expulsorum coenobio, & statim singulis propediem diebus legit Epistolam ad Romanos, qua absoluta, & quoque ordinatione Ecclesiastica, qua in omnium manibus (ante septennium denuo praelo commissa, cum confessione Apologia Augustana, & Schmalcaldicis articulis) jam extat, ad finem perducta exorditur Epistolam utramque ad Timotheum, & quoque similiter sub brevi temporis spatio absolvit. Mox evocat Superattendentem *M. Martinum Gorolium*, quem ibi in Superattendentem confirmat, & ei dat Coadjutorem *Henricum Winkelium*, virum doctum. Vocat quoque ex *Helmstedio* *Henricum Osterodium*, & eum post coadjutorem, & post *Petersinum* proximum constituit, & cum *Petersino* Concionatorem fecit in primario templo videlicet *Martiniano Osterodum*.

Cum igitur constituisset ministeria Doctor *Joannes Pomeranus Bugenhagenus*, ut in aede *Martiniana* essent, *Ludolphus Petersinus*, & *Henricus Osterodius*: Ad *S. Catharinam*, *Johannes Wisselius*, *Johannes Bessel* & *Johannes Ribelinus*: Ad *S. Andream*, *Conradus Dumcus*, & *Hermannus Hoyerus*, & *Conradus Froliche*: Ad *S. Magnum*, *Henricus Lampadius* & *Johannes Oldendorpius*: Ad *S. Uldaricum*, *Henricus Kniggius*, & *Richardus Schweinvoth*, cum *M. Joanne Laffharo*: ad *D. Virginem*, *Johannes Copmannus*, & *Hermannus Primas*: Ad *S. Petrum*, *Henningus Papa*: Ad *S. Michaelem*, *Tilemannus Krogerus*, & *Georgius Drosenus*: Ad *S. Aegidium*, *Conradus Drejerus*: Ad *S. Leonardum*, *Johannes Besselius*, *Henricus Lampenus*, & *Henricus Offenbornicus*, atque Dominus *Hector Malerus*, &c. Et jam esset *M. Martinus Gorolius* Superattendens: & *Henricus Winkelius* coadjutor, &c. putavit se omnia bene ordinasse Doctor *Bugenhagenus*, & sic discedit *Brunsviga*: Ita post ejus discessum clam coeperunt *Henricus Kniggius*, & *Richardus Schweinvoth* ordinationem fugillando reprehendere & contemnere: Deinde aperte declaravit se *Sacramentarium Kniggius*, & habuit sibi fautorem, & socium *Conradum Dumcum*: Ideo isti duo de consilio Theologorum

Witebergensium, & similiter Senatus & totius ministerii nomine sub finem anni Domini 1528. in Decembri ejiciuntur. Sequenti anno quoque ejicitur & Schweinotus, tum quod esset inquietus, tum quod semper aliquid carperet in ordinatione suscepta.

Hic coeperunt jam aliquot ex plebe qui istis tribus adhaerebant indigne in alios concionatores stomachari & multa multi loquebantur. Ideo coacti sunt *brevem confessionem vel summam edere Theologi & Concionatores*, quæ contineret disertam sententiam de Eucharistia, quæ de ea sentirent, & de ejus usu & substantia. Hæc est anno 1530. Witebergæ probata, & ibidem edita. Illa est quoque concinatorum reliquorum subscriptione probata & confirmata.

Interea quiete vixerunt reliqui, & sunt istis substituti alii de quibus nunc ordine dicam: Et ut in posterum pacificè & quiete interirent ministri instituerunt mensura inter se colloquia, de consilio *Zavini ab Embden* Syndici civitatis. *M. Martinus Gorolitus* hæreticus Brunsvigæ, usque in annum Domini 1544. in officio Superattendentis: Interea fuit Decanus ex beneficio *Ducum Luneburgensium* *Ononis Ernesti & Francisci in collegio ad S. Blasium*, propterea ne in officio Superattendentis nimis laboribus obrueretur, sed ut quietior: Sed revertente in ditionem suam *Duce Brunsvicensi Henrico* discessit, & abiit in Thuringiam, & factus est Jenæ pastor & ibidem postea multum tulit in captivitate Principis Electoris *Joannis Fredrici* ab Elifania.

Succedit ei *D. Theologus Nicolaus Medlerus*, cujus progymnasiorum de Grammatica extant, homo eloquens & Hebrææ linguæ peritissimus, qui quoque ab anno 1547. usque in annum 1557. hæreticus Brunsvigæ & nemine salutato tunc discedit. In illius locum vocatur *Doctor Maximilianus Morlinus*, tunc ex Borussia ejectus, homo ad dicendum, docendum, & concionandum omnibus Spiritus Sancti donis instructissimus, constans & gravis, cui revocato in Borussiam anno 1568. succedit *Doctor Martinus Kemnitius* vir doctissimus.

Henricus Winckelius coadjutor vixit, in suo officio usque ad annum 1550. quo anno moritur Brunsvigæ, & ei per aliquot annos necesse succedit, sed urgente *Doctore Morlino*, ut ei daretur coadjutor, ad ipsius consilio vocatur *M. Martinus Kemnitius* linguarum, historiarum & artium peritus. Interea dum collegæ fuere *Doctor Morlinus*, & *Kemnitius* bonam Ecclesiæ operam præstitere: Scripsit in ea Ecclesiæ *D. Doctor Morlinus*, contra *Vogelium* in Borussia *Osfundum* defendentem.

tem, & integram historiam de Osiandrisimo suscepto in Borussia, contextam ex actis & scriptis Principis, edidit: Scripsit etiam contra *Johannem Fabri Heilbrunensis*, librum *der Leyens Weg*/eruditissime. Et contra *Doctorem Albertum Hardenbergium*, & contra Heidelbergenses, *wider die Heydelbergischen Land-Lügen* / 2c. Item, conciones in Psalmos.

Doctor Kemnitius scripsit ibidem primò *repetitionem doctrinae de Sacramento*, quæ omnibus piis placuit. Deinde quædam contra *Doctorem Albertum Hardenbergium*: denique *Theologiam Jesuitarum* edidit: Et postea respondens *Andradio*, *Examen Concilii Tridentini in quatuor tomos divisum*. Opus eruditissimum evulgavit, ubi quando de Traditionibus agit, multa ex meis partibus Traditionum Tacitarum & Apostolicarum (quas diu apud se habuit) mutuatus est. Edidit etiam *tractationem de communicatione Idiomatum*, ubi ingenii sui vim, & subtilitatem exhibuit, &c. & novum tractatum de cœna Domini, & de veritate corporis CHRISTI, &c.

Abeunte *Morlino* in Borussia, constituitur ipsius loco, *M. Martinus Kemnitius*, Superattendens de communi suffragio, & sumptibus Senatus promovetur *Doctor Rostochii*: Et hætenus nondum habere potuit coadjutorem. Ipse cum toto ministerio expetivit aliquando *me Hamelmannum*: Aliquando à Senatu est vocatus ad illam provinciam *M. Henricus Rodius*, qui *Islebi* docet, sed is recusavit. Ex numero concionatorum aliquando est electus *M. Andreas Pouchenius*, vir doctus, & in primis *Doctori Kemnitio* charus, sed is recusavit, interim multa de ipsius consilio fecit *D. Kemnitius*: Aliquando sunt usque in *Thuringiam* emissi *M. Andreas Pouchenius*, & *M. Georgius Stamcken* pro quaerendo coadjutore, sed hætenus nihil est effectum: Vocatus est aliquando *D. D. Conradus Beckerus*, *Brunsvicensis*, sed illo hoc recusante, ad hoc munus pertrahitur invitus *M. Andreas Pouchenius* anno 1571.

Nunc quid in reliquis *Parochiis* actum sit, & quæ ibi mutatio facta sit breviter annotabo.

In Ecclesia *Martiniana* post translationem *Ludolphi Petersini* vel *Petreeji*, assumitur *Henricus Osterodius* anno *Dni 1528*. cui tunc *Johannes Caloander* anno *Dni 1549*. successit, huic demortuo successit assumptus ex Schola ibidem *M. Andras Pouchenius* & mortuo *Johanni Caloandro* peste anno 1567. succedit *Johannes Lossius*: Electo coadjutori *Pouchenio* succedit *Johannes Zangerus*.

In Ecclesia Cathariniana fuit tanquam ad S. Elisabetham, & Joh-
cum minister & collega, aliis *Luderus Grevin* veniens in locum *Johan-*
nis Bessel / qui sese contulit in pagum. Discessit quoque *Johannes Elio-*
linus in ducatum Megapolensem, ideo evocatur *Hennigus Papp*, et
Petri templo in ejus locum, & ibi moritur anno 1550. ibidem do-
cuerunt *Johannes Wisselius*, & *Luderus Gravinus*. Hi habuere successo-
res *Johannem Lentzium*, & *Johannem Beckerum*. Beckero euntia vic-
cinum agrum *M. Henricus Storinus* succedit, cui anno 1557. mortuo
substituitur vir doctus *M. Georgius Stamkenus*, & tempore pestis
Lentzio & Stamkeno adjunctus *Henricus Dalemius* ibidem, sed
postea anno 1569. vocatur in specialem Superattendentem in *Edmo-*
sen. Ducatus Brunsvicensis sub D. Julio, &c. Lentzio accessit
dem collega *Matthias Wolfeswinckel*.

Ad S. Andream ex Ecclesia ejicitur *Conradus Pumaus*, anno Dni 27.
& in ejus locum vocatur *Bernhardus Moneus Susatensis*, cui erat collega
Dominus *Conradus Froleckenus*, & *Eberhardus Fresenius*, & *Hermanus*
Hoyerus, sed is moritur anno Dni 31. extinctus mœrore: Et ei succe-
dit *Joannes Neophanius* vir gravis. Illi peste mortuo anno 1568. succe-
dit ex schola *M. David Zegenhagius* vir doctus, & vix quatuor habitis
concionibus statim quoque moritur peste, cum uxore, & huic succe-
dit *M. Johannes Ripius*, qui habuit collegam virum doctum & prono-
rum *M. Johannem Regium*, cui succcessit *M. Georgius Busingius*.

Ad S. Magnum discedenti *Aldendorpio* ad pagum quendam sub arce
& prefectura *Pein* accessit *Lampadio Johannes Grove* / cui succcessit *Her-*
mannus Voickheister / cui mortuo succcessit *Theodorus Meijerus*.

Ad S. Ulricum deposito *Richardo Schwinevoto*, & *Henrico Kniggin*
Sacramentario rejecto succedit *Andreas Hoyerus* & *M. Joannes Laffhar-*
aus, qui antea erat etiam ibi ordinatus: *Andreas Hojers* mortuo succe-
dit *Georgius Drose* / cui vix per annum superstiti, accedit *Laffhar-*
M. Johannes Beckerus. Cui cum aliquod diffidium esset cum *Dietricho*
Morlino, de Sacramentaria re, quod in quibusdam justificaret *D. Al-*
bertum Hardenbergium, abiit ille ejectus Bremam, & habuit succcesso-
rem *Petrum Netzenum*: *Magistro Laffharo* mortuo succcessit *Clericus*
nut Luckenus. cui anno 1567. mortuo peste substituitur *Hermanus Jo-*
ter sinus Ludolphi filius.

Ad D. Virginem post ejectum *Johannem Copmannum*, virum alio
qui egregium, sed se fornicatione contaminantem, accessit collega

Johannes Besselius, & *Besselio* accessit primas: *Hermanno Primati* viro egregie docto *Henricus Lampe* / *Henricus Ossenroth* / *Henricus Wendius*, *Hector Malerus*, *Johannes Wagenfuhrer* / *M. Jacobus Godefridus*, *David Pectorius*, & *Ortho Schwolber* / atque *Georgius Sloterus* vir senex, & bonus ordine succedere.

Ad *S. Petrum*, abeunti *Henningio Papa* ad ædem *Catharinianam* succedit, ex æde *D. Virginis*, *Henricus Wendius*, & quando is abiit *Helmeftadium*, vocatur *Mag. Gervinus Witkopius*, & ipsi discedenti ad *S. Blasium* succedit *Johannes Zangerus* *Oenipontanus*, qui vertit & edidit *Germanicè*, scripta *D. M. Kemnitii*, quæ contra *Pontificios* & *Sacramentarios* edidit, & scripsit contra *Alberium Ingelstadianum* *Theologum*, & est amanuensis *Doctoris Kemnitii*, &c.

Ad *S. Michaelem* post mortem *Tilemanni Krogeri* & *Georgii Droseni* unus illum locum obtinuit, ut *Johannes Caleander*, illo translato ad *D. Martinum* huic successit, ex æde *D. Martini* *Ludolphus Petersinus*, cui in *Domino* defuncto, ut qui utiliter *Ecclesiæ* præfuerat, succedit *Johannes Gudenus Senior*, qui vertit aliquot *Scripta Brentii* & secundam partem *commentariorum Lutheri* super *Genesin*: Is postea vocatus ad *D. Ægidium* reliquit hanc provinciam filio *M. Johanni Gudeno* juniore &c.

Ad *D. Ægidium* successit *Conrado Drejero* *Joannes Drabannus*, & post illum *Conradus Bergius*, post quem venit senex quidam *Theodoricus*, quo mortuo vacavit aliquandiu *Ecclesiæ*, & tunc *Gudenus senior* illam provinciam assumpsit & post eum demortuum *Matthias Wolfeswinckelium*.

Ad *S. Leonhardum*, *Henrico Lampeno* successit *Hector Trojannus* vel *Malerus* & *Henrico Ossenborneo* eunti in pagum *Johannes Ritterus*: Sed crimine adulterii gravatus *Hector Trojannus* ejectus est & ei successit *Ludolphus Wagenvorerus*.

Qui sub annis sex ibi fuerint & *Pastores* & *Ecclesiarum ministri* atque *Rectores* & *collaboratores* in *Ecclesiis* & *Scholis* hujus splendide urbis, illorum nomina exprimuntur in formula concordie.

De Scholis.

Habuerunt ibi ab initio renati Evangelii tres frequentissimas Scholas, ut ad *S. Martinum*, ad *S. Catharinam*, & ad *D. Ægidium*.

Martinianæ Scholæ primum præfectus fuit per *D. Bugenhagium*

Pomeranum, *Homerus Butheranus*, Hafellunensis vir doctus, deinde *M. Queckius*, tertio vir eruditissimus, *M. Joannes Glandorpium* cum quo contendit *D. D. Nicolaus Medelerus* Superintendens, sed à paribus Glandorpii stetit *D. Medicus Antonius Niger*: Glandorpio successit *Pezelsius*, post illum *M. Elingerus*, postea *M. Henricus Faber*: Tandem ad hanc provinciam vocatur, *M. Andreas Pouchenius*, quam cum laude administravit, & ex hoc munere vocatur in Ecclesiam Martiniensem, & tunc Scholæ præficitur *M. David Zegenbadius*, cujus pater celeberrimum nomen inter ministros Hamburgenses obtinet, & hic *M. David* electus erat à *Bremensibus Sacramentariis*: David electus in ordinem ministrorum statim moritur peste. Huic successit *M. Bernhardus Orff*, *Horstanus*, vir doctissimus, & à *Michaele Neandro*, & *Matthia Bergio* publicè vehementer commendatus, post cujus mortem, locum rexerit Scholam *Rodolphus Hillebrandus* vir eloquens & acutus.

In Schola Cathariniana primus fuit Rector quidam *Philippus*, deinde *Conradus Gerlacus Gesekenfis*, postea factus concionator Hamburgensis, post eum *M. Johannes Zangerus*, qui postea ibidem eligitur concionator, & tandem post Pouchenium coadjutor: Tunc Scholæ præficiebatur quidam *Marcus*, & post illum *M. Joannes Brocherus*, cui successit vir doctus *M. Joachimus Lonemannus*, & in ipsius abeuntis ad vacationem Ecclesiasticam in *Sudenberg* prope *Magdeburgam*, locum vocatur *Matthias Bergius* poeta excellens sed Schismaticus.

In Schola Ægidiana erat primus Rector *Johannes Neophanus Montensis*, qui postea factus est ibidem Ecclesiastes, ei successit *M. Frisiscus Rodewaldus*, postea promotus Doctor Medicinæ & Physicus Hamburgensis: Et tunc Scholæ præficitur *M. Franco*, post illum *Theodorus Mejerus*, cujus deinde locum in hac Schola obtinuit *Nicolaus Eber*, & illum sequitur *Nicodemus Bergius*, postea factus specialis Superintendens in *Barchtorpff* in Ducatu Brunsvicensi: Et tunc constituitur ibi Rector *M. Johannes Ripius*, & eo assumpto ad ministerium Ecclesiæ vocatur *Matthias Wolffeswinckel*, & post illum *Melchior Neophanus*, & cum uterque munus concionatoris subiret, vocatur ad istius Scholæ gubernationem *Johannes Henneke* Mundenfis, &c.

De ECCLESIA EIMBECCENSIS!

Cum in urbe Eimbecca, quæ est Ducum de *Brunswig* in *Cherubhagen* *Augustiniani ordinis Monachi* quidam *M. Nicolaus N. Jun*

nes Dorenwelle / & M. Ernestus Burmeister vir eloquens & doctus (qui fuerat Romæ, & studuerat Bononiæ, Florentiæ & Colonia) inciperent anno 1524. Pontificias indulgentias carpere, his ex urbis Hervordienfis Augustiniano collegio veniens D. Godeschalcus Croppius, (qui eo in loco Priorem egerat ut etiam olim Eimbecæ) accessit anno 1525. isque cepit eleganter & perspicuè docere de sola fide CHRISTI nos justificante, & deinde purgatorii nugæ & missæ ostendere, de vanitate invocationis sanctorum, item contra vanam superioritatem Papæ, &c. docere ita ipse alios confirmavit & similiter illi nixi auctoritate Doctoris, deinde promoti ac stimulati quoque literis D. Lutheri interdum ad Croppium datis & veneranda Croppii ætate animosiores facti, alii inquam pergere fortiter ceperunt in proposito: Hic furere incipiebant Pontificii in utroque Collegio Canonici tam ad D. Alexandrum quam ad D. Virginem, ideo & ei ad Principem Philippum, variis calumniis & technis mendacisque accusabant istos Monachos, & ipsis erat auxilio Senatus uterque cum patriciis urbis: Et quia nihil temere propter plebem tentare audebat Senatus, & tardior esset in abdicandis istis Princeps, rogarunt per literas Principis Philippi fratrem Ericum Præsulem Osnaburgensem & Paderbornensem, ut tandem opera utriusque collegii & urgente Senatu de auctoritate Principum ejeti sint tres boni viri, anno 1526. (imprimis Erici Osnaburgensis Præsidis.) Sic abiit cum Joanne Dorenwelle Hervordiam D. Croppius in habitu & postea Witebergam. Ernestus Burmeister excipitur in aulicum concionatorem ab Henrico juniore Duce Brunsvicensi & Luneburgensi, &c. Interim non quiescebat plebs, sed graviter pro Evangelicis concionatoribus vocandis vel pro ejetis recipiendis instabat non sine murmure, concesserunt tandem Senatores, ut aliquem vocarent: Sic Conradus Bolenus, vir pius & eruditus (quem anno 1526. ejecerat ex Ecclesia oppidi Helsingstedt Dux Brunsvicensis Henricus junior) assumitur, qui piè & docebat & Sacramenta administrabat: Tandem instant, & hoc impetrant, ut ipsis liceret revocare Doctorem Croppium: Ita Croppius ut omnia cum auctoritate fierent, revocatur: Sic Doctor Godeschalcus Croppius cepit omnia adornare & bene disponere de multorum suffragio Doctorum. Nam nuper fuerat post ejectionem suam Witebergæ apud Doctores. Sic cum Joannes Dorenwelle non haberet alibi conditionem publicam, vagabatur hinc inde donec hic assumeretur concionator, &c. De qua re postea.

Anglico sudore abreptus *Conradus Bolen* Pastor in templo forino
 instant cives, ut ex *Witeberga* evocentur duo concionatores, ut unus
 in templo ad forum, alter cum Doctore *Croppio* in *Neapoli* doceret.
 Mittuntur igitur ad finem anni 1531. *Johannes Binnenstedt* qui docuit
 in templo forino, & *Franciscus der Widdenen* qui dabatur Doctore ad-
 jutor: Sic illi fortiter pergebant: Cum verò *Ernestus Durnoster* esse
 commendatus *Henrico Duci Brunsvicensi*, propter eruditionem & ex-
 perientiam atque singularem gratiam docendi, erat illi charus, verum
 absente Duce, & degente in Comitibus Augustanis anno 1530. quando
 exuerat se cuculla, mox post reditum Principis circa annum Domini 1531.
 proscriptus est, & rediit tandem *Eimbecam*, & ibi privatum cum
Johanne Dorenwelle vixit, interim interdum is excurrit ad *Witeber-*
genes, & alios Theologos: Quia etsi non essent in ministrando illorum
 tamen aliis auxilio erant in peragendis concionibus & administratione
 Sacramentorum. Sic nec dum cessarunt Pontificii cum suis firmæ
 hominibus furere contra pios ministros, de qua re in publico scripto
 sic lamentatur *Johannes Winnenstedius*. Ich predigte in der Stadt des ab-
 gegangenen und verstorbenen Predigers *Conradi Bolen* (der ein frommer
 gelehrter Mann war) drey Jahr lang / was es aber dafelbi für frucht ge-
 schafft / war nicht allzuviel / denn es war ein grosser gottloser Hauff / der
 gang verstockt und verhartet in ihrem Unglauben / Abgötterey und Bosheit
 und sonderlich unter den fürnehmsten Geschlechten / Burgermeistern und
 Rathsherrn / Item / ihrer viel sagten noch / sie wolten lieber den Teuffel
 sehen / denn uns verlauffene Mönch und Kezer / giengen also muthwillig
 ihrer Pfarckirchen über / in den Thumb / zu ihrer eignen Predigt (die Pfarck-
 war) und zu der Messe eine lange Zeit / kaufften auch etliche arme Peur-
 Geld und Korn vom Evangelio zu sich / geben uns Predicanten theils die Na-
 men / bereimen und bedichten uns auff das allerheßlichste und schändlichste
 lieffen uns / wenn wir nach der Kirchen von unsern Häusern gehen wolten mit
 Staub / Kammer-Laugen / oder mit Wasser begiessen / lieffen etwan auf die
 Predigtstule und Gotteskasten Unflath giessen oder streichen / pfeiffen und
 trummelten bey den Kirchen / wenn wir predigten / und verstohren uns
 unserm göttlichen Ampt / 2c. hungerten und schmachten uns aus / dafelbi
 von Nothwegen entlauffen müssen / 2c. Hoc verum est, quia propter
 jusmodi calumnias, & propter tenuè stipendium ipse *Winnenstedius*
 cupiit dimitti, & quia ipse vehemens erat, & asperior in adversariis
 stans à civium partibus, dicebatur & levis, & sic dimittitur ipse & ab-

tunc *Huxariam*, ubi factus est primus *Evangelista*. Illa mutatio est facta circa annum 1533. & paulo post illum ivit *Franciscus Weddenen* eadem de causa *Huxariam*, sed inde iterum turbatus venit *Brunsvigam*: Tunc in locum *Francisci* venit *Johannes Dorenwelle* / sed is post paucos annos moritur *Embecæ*, tandem anno 1533. Postquam *Princeps Brunsvicensis Philippus* esset mitior factus nostræ doctrinæ, ex multorum commendatione, ut virum doctum exercitatum, & eloquentem assumpsit *Ernestum Burmeister* ad ministerium in *Catelenborg* / & deinde is cum multis piis aulicis, & consiliariis autor fuit *Principi & Duci Philippo*, ut vocaret ad *Reformationem* suarum *Ecclesiarum* in *Ducatu Brunsvicensi de Grubenhagen* *Licentiatum Nicolaum Amsdorffium* ex *Magdeburga*: Is veniens anno 1534. reformavit collegia utraque in urbe *Eimbecensi*, & proposuit ex commendatione *Ernesti Burmeisteri M. Nicolaum N. Principi*, ut is omnium primo inciperet in æde, & *Collegio Alexandri* concionari & sonare doctrinam *Evangelii*, & esse *Superattendens* per ditionem ejus partis in *Ducatu Brunsvicensi*, quæ erat tunc *Ducis Philippi de Grubenhagen* / & nunc filiorum ejus, ut *Ernesti Wolffgangi & Philippi junioris*, & tandem *Ernestus Burmeister* in *Sulsa* pastor constituitur.

Moritur *M. Nicolaus N.* & constituitur in ejus locum *Jodocus Ihermannus Phrisus*, qui antea *Gottingæ* fuerat *Superattendens*: Cui discedenti *Hildesiam*, rursus successit *Ernestus Burmeister* translatus ex *Sulsa* huc in *Collegium*, ut esset ibi *Superattendens*, vir doctus: Mortuo ibidem *Burmeistero*, successit *M. Joannes Rhegius*, sed dum *Rhegius* ob certas causas esset in mala gratia apud *Principem Ernestum*, qui in regimine successerat *patri Philippo*, &c. dimittitur, & is venit *Hildesiam*, & inde in *Quedlenburg* transfertur, & tunc *Sacellanus Rhegii* solus diu administravit ibi illam conditionem, & novus assumitur in aula *Superattendens* nomine *M. Daniel Bodenburgius* qui adhuc *Harteburgi & Osterodidocet*, ejus extant aliquot germanica scripta, item loci communes latini: *Rhegii Sacellanus Joannes Gothannus* administravit solus, ut diximus illam provinciam in *collegio Alexandrino*, sed isto jam discedente in patriam, evocatur in eum locum *Henricus Rustenus*, qui modo est *Philippi Junioris Ducis Brunsvicensis de Grubenhagen* aulicus *Concionator*, & isti successit *Jacobus Rittelius*, ejectus ex urbe *Huxaria*, &c. omnes viri docti.

Winnenstedio in fori templo successit *Henricus Ottho*, sed is (cupere-
rumque factum est) propter tenuitatem stipendii, tum ob morum im-
probitatem quoque ab aliis, ut ajunt notatus, abiit ad *Comitem Ultrico*
in *Negenstein* anno 1539. inde à *Comite Ultrico* expetitus est anno 1540. ad
Halberstaden sibus: Et ipsis permittitur, & adhuc *Halberstadii* anno
1567. superfuit senex & debilis.

In Ecclesia Neopolitana semper hæsit *Doctor Godeschalcus Croppius*
ad incendium usque quod incepit anno 1540. & exusta tunc plene est
avitas. Nam ut multos concionatores ejecerant, multos signamina
affecerant, ut quoque propter tenuitatem stipendii ad extrema quos-
dam redegerant & pertraxerant, nec curaverant vel *Croppi Doctoris*
vel *Burmeisteri*, vel *Ifermanni*, vel *istius Nicolai N.* nec *Winnenstedii* nec
Henrici Otthonis, nec *Johannis Dorenwellii* admonitiones, reprobica-
tiones, increpationes (etiam post susceptam in collegiis reformationem,
& per ditionem *Ducis Philippi*) nec preces vel consolationes
piorum ministrorum, qui ipsis hoc malum prædixerant, incendi-
omnia perdidit domicilia, bona & aliquot templa: Imò multitudo
hominum magna est partim incendio extincta, partim sumo & partim
oppressione lignorum & lapidum delabentium passim ex humantibus,
& incensis ædibus, templis, turribusque oppressa. Et omnes
quotquot viderunt istud incendium, dixerunt liberè, & considerant
esse & fuisse pœnam divinam propter securitatem, & contemptum
verbi, incolis illis inflictam, qui cum nihil vellent conferre ad usum mi-
nisterii, cogeantur omnia perdere. Quidam sese in cellis cerevi-
sariis abdidit, & sic suffocabantur: Quidam ne quidem pro ardore
ignis, & flamma occupante lapides platearum incedere poterat
sed dum fugerent præ cruciatu, & flamma delapsi vitam cum bonis
perdiderunt. Sic & domos, & bona, pecuniam, literas sigillatas au-
rum, ornamenta aurea & argentea, vestes & omnem suppellectilem
perdiderunt, plerique omnes, & non est major ignis miseria in Ger-
mania sub ducentis annis in una urbe conspecta: Aliqui vix elapsi ex
primis portis in aggeribus locum habuere, ubi etiam perit ex marore
D. Godeschalcus Croppius, vir pius, postquam & suam Bibliothecam
omnia bona flammis extincta esse vidisset, &c. Omnia ligna ita per-
tutus perierunt, ut nihil relinquum restaret. Quid non facit ingratus
& securitas? Si illi in usum ministerii aliquid contulissent, & in
ministros habuissent, fortasse cum ipsis mitius actum fuisset.

Sed cum cives paululum respirassent, & jam ædificia multa crecta & extructa essent, oblii sunt prioris pœnæ & correctionis, ideo rursum facti insolentiores, & Epicurea securitate contemnentes Conciones Domini eadem pœna visitavit eos post pauca tempora elapsa Deus zelotus, & serius vindex peccatorum, & exusta est iterum civitas.

Post primum incendium, postquam templum ad forum situm, non posset reedificari subito, caruere ibi ministerio publico diu, & tantisper donec tandem aliqua structura esset adornata. Ideo primum *Hermannus Schmith / Alfeldensis* tandem post incendium secundum assumitur ibi pastor, & post illum mortuum *Johannes Portius* vir doctus (qui año 1570. mortuus est) & ei succedit *M. Joh. Velius*, vir quoque doctus.

Croppio erat Collega primo *Franciscus Widdenen* / deinde iterum *Johannes Dorenwelle* / deinde post illum *Henningius Osterodius*, qui adhuc senex super est Goslariæ. *Croppio* autem in primo incendio sublato succedit in pastoratu *M. Arnoldus Tecelerus*, qui ibi ante quinquennium Rectorem egerat, hic adhuc superest, in magno senio año 1572. & ei fuere collegæ, *Francisc. Nolte* / & huic mortuo succedit alius quidam, nomine *Antonius Homannus*, qui modo adhuc est in ministerio, &c.

De Scholis & Certaminibus ibidem.

Venit eò quidam *Hermannus Bistermannus*, pulsatus ex *Holsatia*, quem volebant assumere anno 1529. In Sacellanum apud Doctorem *Godeschalum Croppium*, sed admoniti literis *Doctoris Pomerani*, & auditis ejus *Bistermanni* concionibus quæ *Anabaptismum* sapiebant, & alias opiniones prodigiosas præ se ferebant, dimittunt hominem anno 1530.

Fuit ibi primus Evangelicus Ludimagister *M. Arnoldus Tecelerus*, & post illum *Henricus Primus* scribens Scholia in constructiones *Erasmi*, & multi alii inter quos novi *Henricum Bovium*, *Paderbornensem*, & *Andream Nolium* modo Scholæ præfidentem. Qui ibidem sub sexennio pastores, ministri Ecclesiarum & Ludimagistri fuerint, istorum nomina extant in formula Concordiæ. Qui item sub sexennio fuerint Superintendentes, & pastores sub Illustrissimis Principibus *D. Wolfgango*, & *D. Philippo*, Ducibus *Brunsvicensibus* & *Luneburgensibus* in illorum ditione quæ differentiæ causa de *Grubenhagen* dicitur, illorum nomina exprimuntur quoque in formula concordiæ. Meo tempore, dum agerem in terra *Brunsvicensi*, cognovi excellentes, eruditione & pietate viros, in urbe *Eimbecca* ad gubernacula sedere, ut *D. Olemannum*, & *D. Schwartzkopium* Consules, aliosque plures.

ECCLESIASTICA HISTORIA RENATI EVANGELII

Per INFERIOREM DUCATUM BRUNSVICENSEM

(Qui est

Ducis ERICI)

SAXONIAE, in finibus & vicinia Westphaliae, quae
modo paret Potentissimo

Principi Domino JULIO,

Duci Brunsvicensi & Luneburgensi amplissimo.

Reverendo Viro, Pietate, Eruditione & Virtutibus, Theo-
logo gravissimo, dignis divinitus ornato,

Domino HERMANNO HAMELMANNO,

Theologiae Licentiato, Ecclesiae Lemgovientis Pastori,

Suo amico, & in Domino fratri summa reverentia colendo

S. P.

L Egit T. H. literas, primo ad me, deinde aliquoties ad Dominum Johannem Siffridum meum Generum missas, quibus vehementer petivi Ecclesiarum in hoc Ducatu reformationem cum singulis circumstantiis describi, ut gratificeris scriptoribus centuriarum Ecclesiasticae historiae, videlicet Doctori Wigando, ejusque in eo labore collegis, qui hoc posteritati officium prestare volunt: Laudabile quidem & celebrandum ab omnibus verae & celestis doctrinae amatoribus, &c. Cum autem Gener meus, de sua patria, recitorem facere velit, & ex me tam cito non possit singula cognoscere de Saxoniae nostrae inferioris Ecclesiae, ipse quatenus ferat mea imbecillis valetudo, & senectutis incommoda sinent, & quantum etiam memoria reperere licebit, haec enim solet senio gravatis imbecillior esse) ea quibus auctoritas interfuisset, quae ab aliis certo cognovi paucis exponam. T. P. erit quae dixerunt, suppleri, & superflua, quae brevius narrari debent, adimere, amputare & corrigere. Hoc tamen tibi persuasum habeas, me nihil a vero in gratiam ullius aut aliquis gratiam ductum commemorare voluisse. Oro te, ut mihi retribuas, placeam tibi ista nec ne. Faxit Christus, ut ea quae agimus, ad suam gloriam & Ecclesiae reformationem feliciter absolvantur, Amen. Hamela 10. Febr. anno Dni 1766.

T. RUDOLPHUS MOLLERUS

M. Superintendens in Ecclesia Hamelensi
& ibidem in Collegio Decanus.

Sequitur Historia.

Hic etsi prius dicendum esset de Ecclesiastica Historia renati Evangelii in tribus præcipuis & potissimis Inferioris Ducatus Brunsvicensis, qui est ERICI Ducis, urbibus, *Gottinga, Hannovera, Hamela*, tamen breviter referre volumus in initio, quæ & qualis sit mutatio facta in ipso Ducatu, qui in superiorem & inferiorem dividitur.

Cum ERICUS, *Dux Brunsvicensis & Lunenburgensis senior*, esset alienior à doctrina Evangelii, & ille tandem in *Comitis Hagave* anno 1540. diem suum obiret, relicta vidua *Dolina Elisabetha* nata *Marchionissa Brandenburgica*, & filio pupillo *Duce Erico* juniore, in illo tunc Ducatu conventus ex nobilitate, & urbium Rectoribus celebrabantur aliquoties, & hoc tandem conclusum est, ut gubernatio ad viduam *Dolinam* transferretur, deinde de reformatione Ecclesiarum instituenda, ut sincere Evangelium prædicaretur, & Papistica idololatria aboleretur. Visum enim fuit hoc omnibus ordinibus admodum necessarium fore ad tranquillam gubernationem. Translata ergo summa Politicæ gubernationis ad Illustrissimam *Dolinam Principem Elisabetham* à Tutoribus junioris Herois, & impuberis filii *D. Erici*, & postquam ab omnibus ordinibus, & non nullis conventibus petita esset reformatio, ad quam contendam, & constituendam cupiebant virum aliquem idoneum, notum & doctum vocari, en illa vidua maturo consilio evocat ex oppido *Hassia Wizenhausen* / *Antonium Corvinum* ibidem pastorem, ut per totam provinciam tam in Superiori quam Inferiori Ducatu, Superattendens munus subiret. Is tam arduam provinciam suscepit, & multum molestiæ, difficultatis ac calumniarum devoravit: Nam Sathan hoc mille modis per potentes alios voluit impedire. Sed fortior illo filius DEI JESUS CHRISTUS, ad successum produxit rem. Nam etsi ubique plantarentur Ecclesiæ & constituerentur per Ducatum passim quam optime, tamen ordinationis conscriptæ editio impedita est, & protracta usque in annum 1543. quo prodit, & istius ordinationis partes sunt hæ, *prima* de Capitibus doctrinæ celestis summam proponit, *secunda* Catechesin & ejus doctrinam breviter explicat, *tertia* formam de ministris, de Diaconis, de Scholis & eorum officio, qui vel in Scholæ, vel in Ecclesiæ ministerio versentur, *quarta* pars tradit multa utiliter de ritibus cum verbo DEI, & veteri adeoque pura Ecclesia congruentibus, &c.

Hæc

Hæc autore *Antonio Corvino* publicata sub mandato, & nomine Illustrissime & Piissimæ Domine Principis, &c. Et omnibus palatibus, & Ecclesiis tradita. Mox quoque ordinatur visitatio per totum Ducatum: Et præscripta sunt Interrogatoria, juxta quæ debeat visitatio fieri, cum adjuncta singulari ordinatione proponenda cum specialitate visitatione, Cœnobiis, hoc est spiritualibus Monachis & Nonnulis præscripta.

In superiori Ducatus parte, quæ dicitur Gottingica, visitatione designati sunt ex Theologis M. *Antonius Corvinus* Superintendens Generalis, & M. *Justus* vel *Jodocus Ifermannus Phrisius*, Superintendens Ecclesiæ Gottingensis, ex Nobilitate *Henningus de Helbergen de illi*. Ex civitatibus Consules Gottingensis & Northemenis urbis. Ex sacris consultis & Aulicis M. *Justus Waltheusius*, jam hoc anno 1766. Cancellarius, M. *Christophorus Mergershufen* Secretarius, *Horius Louscherus* Scriba.

In Ducatu Inferiori inter Desterum & Lünam constituti sunt.

Theologi M. *Antonius Corvinus* Generalis Superintendens, M. *Rodolphus Mollerus*, Superattendens Hamelensis, Dominus *Johannes Heitmoller* / pastor in *Neuenstadt* / Dominus *Johannes Vordis*, pastor in *Wunstorff* / & quidam ex Nobilitate, & simul ex aulicis prædicti. Visitatio incepta est in terra Gottingensi ab initio novi anni usque ad festam Ascensionis Domini, in terra inferioris Ducatus istius. Quid inter visitandum actum sit, nimis longum esset commemorare. Mox deinde constituti sunt inspectores & pastores, per omnes Ecclesias utriusque partis Ducatus viri pii, eruditi & graves, in magnis urbium prædictarum Ecclesiis, ut in Gottingensi, Hannoverensi, Northemeni & Hamelensi, deinde in parvis oppidis constituuntur, &c. ut Dominus *Johannes Heitmollerus*, pastor in *Neustadio*, Dominus *Johannes Vordis* pastor in *Wunstorff* / Dominus *Bernhardus Langius* in *Esflagen* pastor Dominus *Albertus Funckius* in *Zertstede* / Dominus *Reinerus Tempelmeier* in *Springe* / & alii nonnulli alii Ecclesiis præfecti sunt, qui postea in hunc modum de suo officio dabant rationes. Vehementer nonnulli curæ Evangelii in utroque Ducatu impedire conabantur inde ab initio, præcipue

cipue vero Pontificii, qui conabantur impedire inde ab initio usque ad finem cursus Evangelici ante Interim Springin, vilitationem, & se graviter ei opposuerunt miris artibus, sed Dominus dedit invitis illis, successum pio studio Illustrissimæ & Pientissimæ *Domina Elizabetha Ducissa*. Nam considerantes Superattendentes cum supremo Antistite *Antonio Corvino*, multos inter rurales pastores, vel utroque latere claudicantes vel neophytos, vel senes Papistico fermento imbutos esse passim, statuerunt celebrandas Synodos, alteram in vere post sementem, alteram in autumno post messem de veteri more, ut tanto commodius singuli pastores cum suis Diaconis, æditisque accedere possent ad examen, in quo diligenter interrogabantur, de præcipuis nostræ religionis dogmatibus, & inquisitio fiebat de moribus, & disciplina pastorum. Quod quidem multum attulit momenti ad extirpandas reliquias abominationum Antichristi, & coarcendos hostes Evangelii petulantes, & sectas rejiciendas. Ista omnia, ut fierent magno zelo, procuravit sanctissima Principissa anno 1544. & sequenti anno: Optima Domina & Clementissima *Ducissa Elizabetha*, pastoribus, quibus eratres angusta domi, sumptus præstitit, & in sua arce Mundæ, pastoribus in Synodo collectis mensam liberaliter parari iussit: Voluit etiam ex consiliariis excellenti pietate & eruditione viros, cum præfidentibus Theologis sedere una in examine, nempe Doctorem *Burhardum Mithobium*, Medicum excellentem, qui anno 1565. mortuus est Magistrum *Henricum Campensem*, Præceptorem junioris Principis ERICI, Mag. *Christophorum Mengershussum*, Secretarium. Præcipue Synodi constitutionibus piis subscripserunt *Jochimus Morlinus*, Doctor Theologiæ, & Superattendens Ecclesiæ Gottingensis, *M. Antonius Corvinus*, Generalis per Ducatum Antistes, *M. Bartholomæus Wolffhardus*, pastor tunc Gottingensis, Dominus *Martinus Listrinus*, aulicus Concionator, Mag. *Rudolphus Mollerus*, Superattendens Hamelensis, Dominus *Georgius Scarabeus*, pastor Hannoverensis, vir in primis doctus, & *M. Johannes Sutelius*, Superattendens Northemenfis. Omnia pietatis & Evangelicæ doctrinæ ornamenta, & exercitia durabant in Ducatu usque ad annum 1548. Nam cum Pontificii tunc sperarent mutationem in religione, cœperunt cristas erigere: Interim fortiter pergit in officio quantum potest *Antonius Corvinus*. Nam anno 1549. Synodus in *Pattenhusen* indicta est, in qua D. Superintendens Corvinus prælegit refutationem scripti Augustani, quod Interim dicitur, ad

exemplum ministrorum in Ecclesiis Lubecensi, Hamburgensi & Linc-
 burgensi, & aliorum scriptam, & petiit à singulis subscriptionem, &
 iudicium de ista refutatione. Hic plerumque pii pastores subscrip-
 runt, paucis exceptis, qui subscribere recusabant, veris, nec rebelles
 contra Cæsarem, & Imperii edictum, & contra Principis iuvenis
 datum peccarent, & ita vel privarentur opimis beneficiis, vel in-
 gnationem Junioris Erici Ducis incurrerent. Istos rebelles, postquam
 punire more solito decrevisset Corvinus, est ab illis & aliis Pontifici
 delatus ad juniorem Principem, tunc incipientem manum regni
 applicare (qui etiam eodem tempore redierat ex Brabantia, comans
 multis Hispanis & Brabantinis) quasi aliquid proterve contra con-
 stantionem Cæsaris egisset, multasque finxerunt de optimo Corvino
 lumnias, quasi impiè in proximis visitationibus actum esset, Cœno-
 Cœnobio, & Ecclesiæ per ipsum deprædata fuissent. His & aliis me-
 daciis infinitis commotus Princeps juvenis Ericus jubet Præfectum
 lenbergicæ arcis datis manipularibus ex Hispanis & Brabantinis, mu-
 tis hominibus, ut de noctu capiat Corvinum, & *Walterum Pöchtel* / pal-
 rem in *Pattenhausen* (quod accidit anno 1550.) Cum caperetur Corvinus,
 fit ipsius Bibliotheca præda Hispanis & Brabantinis, atque milite diripitur,
 indeque plurimi libri vulcano traduntur. Hoc cum forte vidisset Ar-
 chiepiscopus Bremensis, *Christophorus, Dux Brunsvicæ, & Linc-
 burgensis*, patruelis junioris Erici, qui forsan aderat, alioqui magus
 pista, valde tamen improbavit exustionem librorum, & dixit fore
 esse innocentes, & aliquot Patrum scripta in eis forte inventi, quæ
 essent conservanda. Ita ipse quoque nonnullos libellos iussit è
 flamma rapi & conservari. Cum caperentur isti duo viri, quantæ
 sarcasmos, quot contumelias ab istis *Hispanis & Belgis Leopoldo* per-
 lerint: verbis nemo assequi poterit. Traditi sunt vinculis arcis *Cale-
 burgicæ*, sed etsi in initio carceres essent duriores, tamen advenit
 cognita captivorum innocentia, patientia & virtute, sensim mitiores
 facti sunt ipsis. Unus ex hostibus Corvini Hispanus saeticus, & *Magister
 Musicus* & stentoria voce præditus, cum vellet lavare in *Leina* flumine
Calebergam arcem præterlabente, submersus est. Detinetur in
 triennium Corvinus intolerabili custodia, tandem dimittitur anno
 in festo Paschatis intercedente matre, & aliis piis, tum quoque
Marchione Brandenburgico, qui tantum à captivitate per semel
 persuit paucis diebus ante pugnam ad *Sivertshausen* coram illam.

triennali captivitate, quod tam angustè, & incommode habitaret, contraxit morbum, quo periit. Solebat enim ipse dicere: *Ich hab allu viel auff dem Kalenberg gefressen / das wird mir leid thun.* *Mortuus Hannovera* quiescit in aede D. Georgii vir incomparabilis, qui multa præclara suæ eruditionis monumenta edidit: *Conscripsit Postillam* latinè & germanicè, item de statu nobilium, contra propugnatores unius speciei, edidit quoque scriptum, & de Ecclesia, item disputavit cum Anabaptistis, & aliis, quæ disputata quoque extant in Tomo secundo Witeberg. Luth. Edidit Theologiam Augustini & Chryostomi anno 1542. ad Marchionem II. Electorem Brandenburgensem, ex ipsorum operibus.

Nunc quoque dicamus quid interea actum sit in Ducatu, captivo Corvino, percusso pastore, disperguntur oves. Ibi opera Papistarum visitatio nova per quendam Præpositum in *Barsingehusen / & Abbatem in Marimode / prope Hildesiam* hominem impium & scortatorem aliosque Papisticæ fecis, Theologos ex jussu junioris Principis instituta est, in ea visitatione restitutæ sunt ceremoniæ, quæ antea abolitæ erant per Corvinum, & omnia sunt in parochiis ordinata, juxta formam novam, Augustæ excogitatam per Interim, ibi quibusdam monialibus, quibus concessæ erant aliæ vestes, restitutus est supersticiosus habitus: Pastores constantes in vera doctrina, & mutationem illam impiam recusantes, pellebantur à parochiis, quorum aliqui in *Holfatiam*, ubi tunc plurimi tanquam in asyllum recipiebantur ad ministeria, alii aliò se receperunt cum conjugibus & parvis liberis. Ista distractio peperit impiis gaudium, & omnibus piis excussit lachrymas, & auxit eis merorem, tamen in majoribus urbibus nulla facta est mutatio, ut *Cottingensi, Hannoverensi, Hamelensi & Northemensi.* Sed quoniam dixi placatum Principem occasione belli, & fœderis initi cum *Alberto Marchione Brandenburgico*, effecit tandem sanctissima Principissa *Elizabetha*, mater junioris Principis *Erici Ducis* auxilio *Marchionis*, ut non solum captivi liberarentur, sed etiam exules pastores revocarentur, & qui vellent tutò ad suam stationem redirent, sed plurimi mansere in *Holfatia*: Deinde id quoque effectum est, ut statim mortuo *Corvino* paulo ante pugnam illam, ordinatio à *Corvino* instituta, in integrum per totam ditionem restitueretur, in conventu quodam politico, ubi etiam Princeps literis certificavit, & ordinibus ditionis promisit, se nihil in ea ordinatione mutaturum esse, atque suam *Cell.* relinquere

suis subditis liberam Augustanæ Confessionis doctrinam ejusque ritus.
 Deinde consensit in novi Superattendentis electionem, ita recalcante
M. Rudolpho Mollero, propter ætatem & imbecillitatem est, est assum-
 ptus *M. Henricus Stenins*, Munderanus, qui consensu Principis missus
 Witebergam sumpsit majoris autoritatis gratia, gradus Doctorum.
 Hic reversus domum, stipendio, quod habuit Corvinus, ad alium
 translato, donatur optimo pastoratu in patria sua oppido *Mundano*
 prope *Springam*. Hic semel presente Principe *Domina Hannoveræ* cum
 paucis pastoribus habuit Synodum, ubi habita concione vel oratione
 de lege & Evangelio, post unum & alterum annum desinitus imperio-
 rum auxilio, febribus & Phthysi contabuit, mortuus circa annum Do-
 mini 1557. Nec hic silentio præteriri potest, quod pro Ecclesiasticis
Domina Elizabetha in ultima illa Synodo indicta vehementer libe-
 reverit: Quia tunc illa agebat Hannoveræ expectans eventum, de suo
 vicilicio arcis Mundæ, cœpit ipsa singulas presentes obsecrare per
 CHRISTI gloriam clementer, ut singuli strenuè vigilarent suo loco
 officio, & memores essent beneficiorum acceptorum, & ut precibus
 suam afflictionem DEO commendarent. Erant enim tunc res gene-
 rossimæ Principissæ in angustum redactæ, propter eventum belli Mar-
 chionici tristem. Ideo hic *Domina Inclyta* valedixit pastoribus, & eos
 ad constantiam & pietatem hortata est, &c. *Hactenus M. Rud. Mollerus*.

Hic jam status est Ecclesiæ CHRISTI in Illustrissimi Principis Erici
 junioris Ducatu, quod inde à discessu matris nobilissima ordinatio
 scripta à Corvino anno 1542. & postea edita, ubique servetur, tam in
 aula conjugis Illustrissimæ Ducis Erici, quam in Monasteriis, magnis
 & parvis oppidis ac urbibus, & simul pagis, ubi etiam Catechelis cum
 pura doctrina in Scholis & Ecclesiis passim traditur. Superstitibus sunt
 admodum pauci qui initia viderunt reformationis, *M. Rudolphus Mol-
 lerus* Hamelungæ Superattendens D. *M. Johannes Suttelius* Northemien-
 Superintendentens in venerando senio, *M. Walterus Hockerus*, Ulster-
 gekampius, deinde *M. Fredericus Dedikindus*, Poëta insignis & Theo-
 logus, qui est pastor Neustadianus hodiè, Dominus *Albertus Spawer*
 in *Lowenstein* / *M. Bartholomæus Sprockhovius* in *Bunstorf* / fuit *Northemien-
 themiæ* (ut hæc adjiciam obiter) ante Sutelium Superintendentens
M. Matthias Brachtius, cui erat collega *Luderus Goldschmidt*: fuit
 etiam in Ecclesia Northemensi pastor *M. Tilemannus Cruginus*, qui cum
Sixto Sontag suo collega certavit publicè & privatim de imagine Do-
 & sic unteque dimittitur, & eis successit *M. Job. Sutelius*.

DESCRIPTIO
ECCLESIAE HANNOVERANÆ
inde à RENATO EVANGELIO

AUTORE
HAMELMANNO.

ANno 1533. cives urbis *Hannoverensis* offensi cujusdam Monachi sectæ Franciscanorum, qui nomine Dominus *frater Rungius Doctor* dicebatur, blasphemis mendaciis & clamoribus insulsiſſimis, quia erant jam pii instituti ex libris Lutheri & aliorum, quasi mutis præceptoribus, & exemplo vicinarum Ecclesiarum, & præcipue Doctoris *Urbani Rhegii*, qui anno 1530. ex Augustana Ecclesia adductus erat per piissimum Ducem Luneburgensem, *Ernestum in Saxoniam* & tunc Cella, ubi Ducalis est sedes, docuit atque Superintendentem per totum Ducatum Luneburgensem egit, concionibus & scriptis inflammati, à suo magistratu humiliter petiverunt in aliquot conventibus, ut *frater Rungius* (quem puto Doctorem fuisse) cöerceretur, & idonei Ecclesiastæ officio pastorali præficerentur, se enim per taxos esse monastica doctrinæ. Erat eo tempore vir pius & doctus, in templo D. Georgii Concionator *Georgius Scarabæus*, hic incepit paulatim sincere tradere summa cum modestia cardinem Evangelii, & explicare pro concione vera dogmata, cui adjutor erat *M. Walterus Hokerus* (qui postea cum D. Corvino capiebatur) Rector Scholæ, qui id frenue faciebat in Schola, quod Scarabæus in templo, & ambo suo quisque loco vigeant negotium Evangelii, pro oportunitate publicè & privatim, quibus postea accessere alii in reliquis templis Sacellani vel Capellani, vel quidam Terminarii ex Monachis mendicantibus, inter quos præcipuus fuit *Nicolaus Wevelius*, Augustinianus Hervordiensis. Semper comparavit sibi *Georgius Scarabæus* optimos libros, & diligenter studuit, omniaque legit diligenter, ut erat homo doctus & diligens.

Hæc fuerunt reformationi secururæ initia, & quasi præludia. Cæterum Senatus non potuit flecti precibus & supplicationibus communitatis, sed semper respondit civibus, absque Principis sui consensu nihil se posse concedere, mutationem enim aliquam in doctrina & ritibus Ecclesiasticis, eo tempore non sine magno Reip. malo & summo urbis periculo fieri posse. Venit itaque ipse Illustriss. Princeps *Ericus Senior Dux de Brunswig & Lüneburg* forsan excitatus à Senatu) paulo

post in urbem, & ingressus Prætorium, multis verbis persuadere civibus voluit, ut expectarent donec comitia (quæ Hagenoæ indicta erant) concluderentur. Cives contra summa obedientia petiverunt à suo Principe & Senatu urbis sibi liberam permitti Evangelii prædicationem, & Pontificiarum abominationum abolitionem, se enim in omnibus politicis, & externis rebus, velle suo Principi & Senatu debere & promptam obedientiam præstare, modo conscientis eorum nullus injiceretur laqueus. Verum *Princeps perseverans in suo Proposito*, ultro sit ex urbe iracundus.

Interim non cessantibus, sed pietatis negotium vehementer, & graviter urgentibus civibus, Senatus cum Syndico & pastore ad B. Egidium & ad S. Crucem, & cum omnibus, qui addicti erant Senati juramentoque obstricti, uno aut altero excepto, paulo post copiose excessit in die exaltationis Crucis vel ex metu, vel quod sic loqui potest cum Principe suo. Post illorum abitum *est facta per octiduum ma civappia* in Republ. per totum fere annum. Et nonnulli ex fugitivis speraverant fore, ut hoc pacto ceptis desisterent cives, vel mutuis se certaminibus, & odiis aliquando in summum discrimen adducerent. In tam miserabili statu Reipubl. designati sunt præcipui ex patritiis viri primarii, & excellentes, qui vices Magistratus habuerunt. Hi continuo literis datis ad confœderatas civitates *consilium* sibi dari postulaverunt, & rem omnem ad eas retulerunt, videlicet nihil se in hoc actum esse, & Senatum citra & præter omnium spem profugisse nulla alia de causa quam quod cives suppliciter religionem veram sibi concedi petivissent.

Ne autem Ecclesia negligetur ex rogatu præsentium, fuerunt Brunsviga missi duo præstantes Theologi, Dominus *Herman Winckeliius*, coadjutor *M. Martini Gorolitiis* in Ecclesia Brunsvicensi regentibus, & Dominus *Andreas Hoygerus*, ut subsidio essent istis Concionatoribus Hannoveræ, qui ibi vel cœperant Evangelium propagare, vel jam amplexi erant veram doctrinam, hoc est, neophytis usque paucis. Hi omnes de Consilio *Winckelii & Hoygeri*, & simul cum ipsis Evangelium pacis annunciarunt. Cum istis duobus concionatoribus viris piis, & celeberrimam operam præstantibus huic Ecclesiæ, mittebatur Brunsviga præsentem Brunsvigenis nomine *Author Sanderus* vir doctus, ut is Syndici officio in ea Republ. fungeretur, & simul consilia Procerum gubernaret, & causam Evangelii ageret. Atque sane ea ratione summa concionatorum

præter & contra spem profugorum, in Ecclesia & Rep. conservata est, eaque magis magisque invaluit, moderante omnia illo *Sandro & Antonio à Barckhusen* viro piissimo, & mihi & multis ante annos 36. noco.

Interea Princeps *Ericus senior* profugorum querelis ad indignationem provocatus, edicto vias intercludi, ne quid importaretur in urbem mandat. Quare usque ad vincula Petri nihil est importatum, plerisque mercatoribus & bibliopolis merces interceptæ sunt, deinde in agro prope pagum *Lindam* incensæ sunt fruges quorundam civium, quare commoti cives in aliquibus locis munitionis rationem habuerunt. Cum ita premerentur cives, Dux piissimus & veritatis amantissimus Dominus *Ernestus Luneburgicus Princeps*, ex vicino suo Ducatu, quædam in urbem transportari curavit, quæ profecto civibus in ista anxietate & necessitate gratissima fuerunt. Itaque istius religiosissimi Principis *Ernesti* pietas est summoperè prædicanda. Interim per totum annum maxima damna sibi illata patienter tulerunt cives Hannoverani.

Excitati Proceres urbium confœderatarum, miserunt tandem legatos ad Principem pro pace urbi Hannoveranæ impetranda, quod ipsis aliquoties non successit, propterea quod novum designassent Senatorem, & novos creassent Consules, inter quos erat *Antonius Barckhusius*, valde celebratus ab *Urano Rhegio* Doctore, cui etiam Consuli multum Ecclesia & Resp. debet. Tandem ad Calendas Augusti DEI benignitate pax ea lege est urbi impetrata, atque reconciliatus Princeps per legatos confœderatarum urbium, ut ei numerare cogerentur Hannoverani 7000. vel plures aureos, quibus multabantur. Ita exclusi sunt profugi Senatores à dignitate magistratus, sed reversi sunt in urbem, ut privati viverent & manerent: Deinde novi gubernatores, qui omnia optime disponebant, inter quos præcipuus, & primus erat *Barckhusius*, permanebant in officio.

Sed de Ecclesia potius dicendum erit, quam de rebus politicis. Anno Domini 1534. revocantur concionatores Brunsvicenses, itaque de illorum consilio vocatur in Inspectorem Ecclesiæ Hannoveranæ *M. Rudolphus Mollerus*, Rector Scholæ Hervordianæ, cum quo sunt hi constituti concionatores, *M. Rudolphus* cum Domino *Georgio Scarabæo* in templo S. Georgii, *Nicolans Wevel* & Dominus *Albertus Leveimannus* in templo S. Crucis, Dominus *Bernhardus Lange* & Domi-

nus *Sebastianus Henningi* in templo D. Ægidii, &c. Ordinati sunt Diaconi viri pii, & Schola magna diligentia restaurata est. Quod factum est antequam pax & gratia inveniretur apud Principem, sed confirmata tamen jam novo Senatu.

Tandem omnibus diffidiis sopitis, & tumultibus abdicatis, placuit ordinibus urbis conscribi ordinationem conformem verbo DEI. Inter evocatus est ex vicina urbe cella Doctor *Urbanus Rhegius* anno 1551. in cœpit examinare Concionatores, & Scholæ administratores, atque ibi per aliquot septimanas hæsit, & Abdiam Prophetam ibi prædicare publicè, atque ipsius annotationes in eundem Prophetam declaravit Syndico *Anthori Sandero*, *M. Rudolpho Mollero*, & Domino *Georgio Scarabeo*, viris doctis, de hinc conscripsit utilissimam ordinationem, quæ adhuc inter opera Urbani Rhegii extat. Fuit igitur ab eo tempore Archiepiscopus istius Ecclesiæ Doctor *Urbanus Rhegius*, usque ad annum 41. quo mortuus est in Domino Cellæ Saxonum.

Postquam autem sperarent Hannoverani, se pacem consecuturos, tamen diabolus ipsis novas movit turbas. Nam cum passim circa annum Domini 39. & 40. incendiarii vagarentur in Brunsvicensi ditione, & multæ insidiæ urbibus hinc inde struerentur, adjunxerunt se secedere Schmalcaldico secuti aliarum civitatum exempla, idque de consilio prudentissimorum quorundam virorum, sed eventus DEO ita versante res humanas, magno constitit & consilia, quæ optime cogitata sunt, ceciderunt pessimè, &c.

Anno Domini 1540. translatus est *M. Rudolphus Hannoveræ Hameloniæ*, ut in Historia Hamelensi dicitur prolixius, & ei successit *Georgius Scarabeus*, cui deinde fuit collega *M. Johannes Krampius*, quondam Superintendens in Comitatu Hoyensi, qui etiam ibi post aliquot annos vitam finivit. Postea ibi Inspectores, & præcipui fuere concionatores *Clemens Ursinus*, qui Halberstadio venerat, qui inde Hildesheim proficiscitur ad ministerium vocatus, item *M. Bartholomæus Wiffertus*, qui fuit ibi Superintendens circa annum Dni 1556. cum hi essent ei collegæ, *Georgius Scarabeus*, *M. Valerius Hockerus*, *Martinius Lestrinus*, *Henricus Bruggamp*, *Johannes Gresse*, *Johanna Hoffmeister*, qui tres posteriores erant Westphali. *Henricus Bruggampius* & *Christophorus M. Christianus Schleibingius*, denique *Paulus Selandus*, qui antea fuerat Concionator in castris Comitis Aldenburgici, *Christophori* & mortuus

est anno 1546. Hannoveræ, & quidam vir doctus obiit ibi diem suum in ministerio *M. Christophorus Richardus* nomine. Cum *Martino Listerio* contingeret controversia ibidem, cum Syndico urbis *Andrea Crusio*, Jureconsulto, uterque dimittitur à Senatu, & credo postea mortuum esse ibi *Hockerum*: ita in utriusque locum venit *M. Georgius Henningus* / *Northemius*, & *Johannes Geander*, qui quoque dimittitur ob quantum controversiam cum Cantore habitam, deinde quod vehementior fuisset, in Synergistas anno 1567. *Georgius Scarabæus* vir multæ lectionis, mortuus est quoque Hannoveræ, *Hoffmeisterus* aliò ivit, & tunc assumebantur *M. Johannes Obermeijerus* Brunsvicensis, & *Conradus Weckius*.

In *Johannis Geandri* locum assumitur ex Schola *M. Vitus Buscherus*, Hebrææ linguæ valde doctus homo, pacificus, diligens, pius & verus Theologus. Qui jam ibi sub annis sex fuere Doctores, exprimuntur in formula concordia.

Gubernatores ibi Scholarum fuerunt, *Johannes Swelmtus* circa annum 1536. *Johannes Wilterus* circa annum 1537 *M. Christianus Sleibingius*, circa annum Domini 1540. &c. Cui successit *Bernhardus Vogelmannus*, deinde *M. Johannes Glandorpius*, & post eum *M. Vitus Buscherus*, Huxariensis, &c. Fuit etiam aliquando Rector Hannoveræ *M. Johannus Welmannus* Hagienfis.

Est ibi egregia Bibliotheca publica: Emptis enim à Senatu Corvini libris, eam mirifice exornavit libris *Georgii Scarabæi* hominis docti, similiter emptis Senatus. Nam *Scarabæi Bibliotheca* fuit magna, & omnibus omnium generum libris referta: Hanc quotidie novis coemendis libris exornare pergit Senatus ibidem.

De ECCLESIA HAMELENSI.

Illustrissimo Principe *Erico Seniore* vita functo in Comitibus Haganensibus anno Domini 39. (vel ut alii volunt anno 40. & jam gubernatio ad Generosissimam *Dominam Elizabetham* vice junioris *Ducis Erici*, filii sui ab omnibus statibus ditionis esset translata, deliberatum est in aliquot conventibus maturè, de reformatione Ecclesiarum per totam ditionem, instituenda. Et cum ista reformatio in effectum produceretur, imo jam antea aliæ hujus inferioris Ducatus Brunsvicensis urbes *Gottinga* & *Northemia*, ultrò reformationem admisissent,

& diu Hannoveræ vox Evangelii sonuisset, actum est etiam cum *Præ-*
ribus urbis Hamelonia, ut idem facerent, quod tamen diffidens
 & resisterent istis cœptis aliqui, qui *additi erant Capitularibus*, sui que-
 stus gratia, tandem unanimiter fecerunt imperata, & ab Illustrissimâ
 Principissa petiverunt sibi aliquem virum pium, doctum & idoneum
 mitti, qui ordiretur hoc reformationis negotium in ea Ecclesia. Visum
 igitur fuit *Antonio Corvino*, primario antistiti, & Domino Doctori Me-
 dico *Burchardo Mithobio*, aliisque quibusdam nobilibus, ut ex Ecclesia
 Hannoverana vocaretur per literas Illustriss. Ducissæ, & simul Senatûs
 Hamelensis ad istam rem *M. Rodolphus Mollerus*. Is igitur in vocatus
 venit anno 1540. in die Clementis Hameloniam, & *primam habuit con-*
cionem in die Catharina, de decem virginibus in magna frequentia, &
 non sine gaudio hominum piorum, contra verò frementibus adver-
 sariis, Pontificiis Canonicis. Is ibi continuo ab eo tempore docuitur
 que ad Dominicam Esto mihi, &c.

Circa quod tempus rediturus ad suam Ecclesiam constituit in suum
 locum Dominum *Henricum Vogelmannum*, (qui etiam hodie anno 1561.
 docet Hervordia) virum certe doctum. Hunc quod videretur paulu-
 lum seditiosè urgere contra Illustriss. Domina, & Senatûs etiam civi-
 ves provocareque, ut auderent aliquid contra adversarios tentare, sic
 post annum præsentem Domina Principe, dimissus est anno 1541. in festis
 Paschalibus. *Placuit verò Domina*, Superattendenti Generali D. *Cor-*
vino & Consiliariis atque *Senatûi Hamelensi*, ut revocaretur ab Hanno-
 veranis *M. Rudolphus*, ut componeret res haud leviter turbatas, quod
 fiebat circa festum Pentecostes: Similiter tertio revocatur ad natalem
 Domini anno 1542. Nam tunc suasu Corvini, & consiliariorum trans-
 ferebatur Rudolphus prope invitis Hannoveranis ad Ecclesiam Hame-
 lensem, confirmante hoc Doctore *Bugenhagio Pomerano*, qui tunc
 erat in Hildesimensis Ecclesiæ reformatione. Ibi quoque præsentem
 Illustriss. Principissâ & Consiliariis atque Corvino actum est cum Cano-
 nicis in collegio, ut abolitis Papisticis cultibus, ordinem, & modum in
 horis Canonicis, Psalmisque in dies peragendis à D. Corvino præ-
 scriptum susciperent, & simul cum Senatu per annos octo contrabe-
 rent, in suscipiendo ministerio *M. Rudolphi Molleri*, quibus quidem
 quoad sustinuit solus molem Ecclesiasticarum rerum, sed cum
 solus tam grave onus ferre nequiret, additi sunt ei collega, primo *Fi-*
licianus ab Heiden ex Horna, Comitatus Lippia oriundus. Huic disci-
 decem

denti in Escherden Coenobium virginum, prope Leinam successit *Ludolphus Organista Lemgoviensis*, cui in peste mortuo anno 1552. successit *Johannes Schwickerus Osnabrugensis*, cui deinde translato ad Hildesimenses, succedit *Theodoricus Anhocklius*, qui Theodoricus habuit successorem *Magistrum Simonem Gobelium* Gottingensem, post quam venit ad ministerium *Conradus Hollenstedens* civis Hamelensis, cui ad- junxit Senatus, tertium Collegam *Othonem Dombovium* Osnaburgen- sem. Et istis tribus *Magister Rudolpho*, *Conrado Hollenstedeo*, & *Othone Dombovio*, accessit quartus, gener *M. Rudolphi*, *Johannes Siffridus*, Huxariensis, vocatus ad hoc, ut sublevaret focerum *M. Rudolphum Mollerum*, Superattendentem, & Decanum creatum in collegio: *Conrado Hollenstedeo*, ex cruce laboranti, & non amplius ministerio apto substituitur *Borchardus Rodewaltus* ex Schola, & cum *M. Rodolpho Mollero* hodie anno 1568. sunt in ministerio, *Otho Dombovius*, *Johannes Siffridus*, & *Borchardus Rodewaltus*, *Conrado Hollenstedeo* rude donato.

Retinuerunt semper *ordinationem*, & Catechismi in ista ditione *conscripam à Domino Corvino*, in Ecclesia Hamelensi, & puram ibi retinuerunt doctrinam ab omni labe semper inde ab initio usque ad hæc tempora sine dissensione.

Rectores Scholæ & juventutis inde ab anno 40. usque ad annum 1566. hi ordine fuere.

Bernhardus Luderus Mindensis, mortuus anno 1566. in ministerio Evangelii Huxariæ, *M. Georgius Barth* Osnaburgensis, nunc pastor in Inclyta Lubeca, *Johannes Vilterus* Hannoverensis, *N. Luderus*, Hagensis, *M. Johannes Glandorpins*, Monasteriensis, *Franciscus Abelmannus* Cellensis, *Borchardus Rodewalt* cui hodie successit *M. Rudolphi* filius, *Magister N. Mollerus*, &c. Quinam ibi hodie deinde qui etiam Hannoveræ, & Doctores & Ludimagistri in Schola & Ecclesia sub an- nis sex fuerint, illorum nomina recitantur in formula concordiæ, &c.

ANNOTATIO HISTORICA

De ECCLESIIS & PASTORIBUS per oppida Ducatus ERICI, circa annum 1568. constitutis, ab HERMANNO HAMELMANNO conscripta.

IN Munden fuit tempore Corvini, & adhuc hodie pastor *Casparus Coltmannus*, & ejus collega *Franciscus Twelmannus*, item aulicus

Bbb bbb 2

Con-

Concionator *Martinus Listrius*, &c. Item olim in oppido *Moringen* *Henricus Sehlemmens*, cui successit *Johannes Roffkorus*: Item in *Porteben* (patria *M. Johannis Spangenbergii V. Cellit.*) *Georgius Sremovigius*, cui successit *Johannes Glatbeckius*: Item in *Tranfeli* *Johannes Meminckveltius*, cui successit *Valentinus Salvator*, quo sub tempore Interim ejecto tandem succedit *Matthias*, *Johannis Meminckeltii* filius: In *Harst* *Nicolaus Schurzius*, in *Lauwenstein* *Albertus Hovelmannus*, cujus fuit magnus Patronus Nobilis vir *Burchardus à Galder* pater, & etiam etiam ejus filii *Henricus Burchardus Conradus* & *Hillebrandus à Galderen*. Vere nobiles viri & effecerunt, ut in locum demortui patris successerit filius *Burchardus Hovelmannus*, homo patronis ingenio in *Bomwerder* oppido docuit tempore *Corvini Joanno Utho*. Mox decet in *Neustadt* Magister & elegans Poëta *Fredericus Dedeindus*.

Post *Stenium Doctorem* est *Munderensis* pastor: *Henricus Oliberius Huxariensis*, &c. In *Gronow* hodie est pastor Magister *Johannes Hildesimensis* vir doctus, & in *Dassel* *Jodocus Henemannus*, in *Wettgen* *Henricus Simplicianus*. Hodie est pastor in *Wunstorf* Magister *Bartholomæus Sprockhorius*, *Gottingensis*, vir eruditus, &c. Qui nam *Northemii* sub annis sex fuerint Doctores & ministri, in formula concordia exprimuntur, &c.

De ECCLESIA GOTTINGENSI.

HISTORIA RENATI EVANGELII in ECCLESIA URBIS GOTTINGENSIS,

Autore

HAMELMANNO.

ERant duo Concionatores, qui circa annum Domini 1570. diligerenter Evangelii doctrinam cœperunt seminare (alteri *Nicolaus*, alteri *Fredericus* nomen erat) in primis hoc *Fredericus* effecit, ut tandem ex instantia civium piorum, qui hoc vehementer instabant apud Senatum urgebant, peteretur mutatio religionis, ita tandem hoc concessit Senatus, & fit deliberatio, qui eo vergit, ut ex *Brunsviga* evocaretur *Henricus Winkelius* (qui ibidem in Ecclesia temporis coadjutor erat) is adveniens ibi concionatur aliquoties, & jam bene constituta Ecclesia præficit Magistrum *Jodocum Hermannum*.

praefertim in Parochia Divi Jacobi, qui postea Goslariae & in urbe Embe-
 beca, & tandem Hildesiae Ecclesiis inservivit, atque *Hildesia mortuus*
 est, is quoque *Winckelius* constituit *Magistrum Johannem Suelium*, Con-
 cionatorem & Pastorem, in aede Divi Nicolai: Qui etiam translatus
 est, postea ad Pastoratum S. Johannis, & tunc Superattendentis loco
 habitus est: Inde proficiscitur in *Schweinfurtum*, ubi fit Concionator,
 & tandem inde reverfus fit pastor ad S. Albanum circa illa tempora,
 quando ibi Doctor *Joachimus Morlinus* esset, sed *Henricus Brandes*
 fuit primo pastor ad S. Albanum, cui successit *Vitus Plochmacher* &
 tunc tandem *M. Joannes Suelius*, qui demum inde discedens factus est
 Northemiae Superattendens, ubi adhuc in magno haeret, & moratur
 senio. Interim in initio Evangelicae doctrinae, ut dixi, fuit in templo
 Albani *Henricus Brandes* / cui postea *Vitus Plochmacher* successit, &
 deinde *Suelius Viro* in aede Divae Virginis fuit, tunc Evangelii minister
 vel pastor *M. Simon Kleinschmidt* / cui dimisso & eunti in patriam suc-
 cessit *Valentinus Salvator*.

Est & fuit semper pastor in Parochia Nicolai, *Hermannus Hentzel-*
mannus, adhuc in senio superstes, *M. Andreas Lemenhusius* ad S. Jaco-
 bum, & post illum *M. Johannes Uthlo Phrisius*, erat pastor, quo regre-
 diunte Erphurdiam, vocatur in locum ejus Doctor *Joachimus Morli-*
nus anno 1542. cui tunc erat collega *M. Bartholemaeus Wolfhartus*, atque
 illi discedenti in Hennenbergen Comitatuum in *Schleusingen* / suc-
 cedit *M. Franciscus Marshaufius*. In aede D. Virginis post illum Nico-
 laum N. *M. Simon Kleinschmidt* / cui discedenti succedit *Valentinus Sal-*
vator (*Heyland*) qui est adhuc in officio.

Persecutio facta tempore Interim.

Doctor *Joachimus Morlinus*, (qui ibi magna cum laude docebat in
 Ecclesiis, & in Schola) Nam tunc & Magister *Johannes Uthlo* / &
M. Lodovicus Herbelius, *M. Johannes Morigius* docuere in paedagogio
 ibidem instituto (& omnia ordine reformaverat, atque Catechisticum
 examen ac exercitum ibi in Ecclesias intulerat) tandem jubetur, quasi
 mandato Principis *Erici junioris* ejici: Et quidem erant tunc sic satis
 prompti ad executionem faciendam quidam in Senatu, quos ut reos
 aliquando *D. Morlinus* perstrinxerat: Sic exilium patitur Doctor *Morli-*
nus in Comitatu Hennenbergico in *Schleusingen* / morans sub pio Prin-
 cipe *Wilhelmo*, donec vocaretur in Borussiam. Ita post illum statim

dimittitur, & *M. Franciscus Marshaufius*, quod improbaret ejectionem *D. Morlini*: Dum etiam Doctoris ejectionem, & illegitimam *M. Simonis Gobelii* vocationem, quem Doctori Morlino substituerant, non probaret *M. Simon Kleinschmidt*/ quoque in exilium mittitur. Sic quoque collega *M. Simonis Kleinschmidt's*/ *Lucas Bormannus* ejicitur post suum pastorem; Hinc facta est misera distractio Ecclesiæ. Multi homines ab intruso Gobelio, nec Sacramenta sumere, nec ejus Convociones audire volebant. Etsi vero *M. Simon Gobelius* tales derideret, & eorum plerisque mortuis sepulturam denegaret, tamen ex illis viri perfliterunt in proposito. Interim puduit Senatam illius impudentiæ in Gobelio considerata, ideo in ejus collegam vocarunt, quo possent illi instrui, & ad communionem duci, qui erant à Gobelio arrogante alieni, *M. Casp. Stumpffium* Argentinensem, sed quia ipsum contempsit Gobelius, & se ei declaravit hostem, ideo iste anno dimittitur. Itaque in se majus odium populi attrahit, quare tandem *M. Johannes Suthelius* eligitur Superattendens. Cum verò propterea Gobelio in *M. Suthelium* esset similtas coorta, discedit iterum *Suthelius*, & tunc quidem voluit sibi iterum nomen Superattendens assumere *M. Simon Gobelius*, sed ipsum nemo voluit eo titulo salutare, tam ex pastoribus ac ministris, quam ex auditoribus: *Suthelius* abiit *Northeimium*, ubi adhuc pastor in magno hæret senio, &c.

Quid post Interim acciderit.

Gobelius diu multa egit, quæ aliis non probabantur, cæcè serebatur, donec tandem nuper ante paucos annos moreretur, & tunc in Superattendentem vocatur *M. Philippus Casar Suevus*, qui hoc anno 1570. discedit in Borussiam, & post Gobelium successit *Franciscus Labecus*, qui hæcenus fuit collega Superattendenti Casari. In eade *Doctoris Jacobi* est pastor *Mag. Johannes Uthlo*/ & in eade *Albani* postattendentem *Suthelium* fuit pastor *Andreas Tappelius*, & illi mortuo successit *Theodorus Teuffel*.

Certamina.

PROpter intrusum in locum Doctoris Morlini, *M. Simonem Gobelium* semper erant contentiones inter ministros & in Ecclesia, tandem illo mortuo, & succedente *Mag. Philippo Casare*, cœpit Rector Scholæ *M. Joachimus Meisterus*, plurima certamina movere Superintendenti non solum in rebus Scholasticis, & aliis formulis Scholæ utilitatis, ut

etiam prælegendo certarent: Sed quoque in Theologia, volens Sincergismum, item doctrinam de necessitate honorum operum ad salutem defendere. Hinc varia certamina orta sunt. Tandem discessit Rector, & tunc immiscuere se istis negotiis alii Concionatores, & reprehenderunt Superattendente Casarem, quod perperam doceret, Repugnantibus dari Spiritum sanctum, à parte Superattendentis stabat *Valentinus Heyland* / & *Franciscus Eubeck* / sed *Hentzelmannus* senex, *M. Johannes Utsho* / & *Theodoricus Teuffel* se eis opposuerunt: Et certarunt scriptis copiosis in ea disputatione *M. Johannes Utsho* / & Superattendens Magister *Philippus Casar*. Separatim ab altera parte sunt in hac re consulti *D. Martinus Kemniti*, *Hermannus Hamelmannus L.* & *M. Bartholomeus Wolffbarius* Hildesianus Superattendens. Sed ipsorum separato iudicio non erant contenti, ideo à Senatu evocatur *D. Martinus Kemniti* ex Brunsviga, & *M. Rodolphus Mollerus* ex Ecclesia Hamelensi, & ex Neustadio *M. Fredericus Dedekindus* Poëta, & ibidem pastor: Illi venientes Gottingam, & Doctor Kemniti quoque adduxit Bouchenium: Ita illi quatuor totum negotium composuerunt, &c. Rebus compositis discedit in Boruffiam *Philippus Casar*.

Scholæ Rectores ibidem erant (Nam de iis qui in Pœdagogio ante Interim docuerunt dictum est.) Primus Rector tempore Evangelii primum prædicati fuit *M. Matthias Brachius*, deinde *Andreas Lemenhausius*, huic ad Ecclesiam translato succedit *Valentinus Pacaus*, & isti *M. Simon Kleinschmidt* / deinde *M. Franciscus Marschausius*, post Franciscum *M. Simon Siirius*, huic successit *M. Matthias Jason* / deinde *Johannes Portius*, item *M. Arnoldus Schwiderus*, item *M. Johannes Huntius*, & tandem ille turbator *Jochimus Meisterus*, &c. Qui ibi sub annis sex fuerint Ecclesiæ ministri in formula concordia exprimuntur.

DESCRIPTIO

RENATI EVANGELII in ECCLESIA
URBIS SAXONIÆ HILDESII,

Autore

HAMELMANNO.

Cum diu multumque per aliquot annos laborarent in urbe Hildesia, pro consequenda Evangelica veritate, cives quidam pii, & hoc vehementer impedirent Pontificii, & sese munirent, tandem acci-

accidit circa annum Domini 1539. vel 1540. ut *Martinus Lutherus* manu-
 tus autoritate, & literis *Philippi Landgraviæ Hassiæ*, (quæ erant in eum
 finem amanter ad Senatum Hildesianum scriptæ) veniret Hildesiam &
 fineret se persuaderi, ut antequam reciperet à Senatu responsum,
 ascenderet suggestum & concionaretur. Sed cum hoc perveniret ad
 Senatum, cucurrit ad templum præcipuus Consul, *Johannes Wilsdorf*
 & properans ad suggestum, detraxit *Martinum Luthrum* è suggestu, ut
 deinde ita eum inciperent adoriri vetulæ & mulierculæ adhuc parviti
 faventes, vel per Pontificios infectæ, quæ sedilibus suis, strepitu & cre-
 pidis pene eum enecassent, nisi ab *Henrico Ronerding* (qui postea factus
 est Consul) sub pallio defensus & abditus fuisset. Postquam ille re-
 jectus esset, facta est inquisitio de eis cognoscendis, qui hujus rei au-
 tores fuerant, quorum nomina cum cognita haberent, omnes impe-
 tuo civitatis exilio mulctarunt: Et ajunt quidam numero 300. factis
 qui *Hildesio* exclusi vel *Hannoberæ*, vel *Brunsvigæ*, vel *Guelsiæ*, vel alibi
 pedem figebant: Ad quos tunc scripsit *D. Urbanus Reginus* confessor-
 rium scriptum, quod inter ipsius tomos extat.

Postquam verò post Ducem Brunsvicensem, *Ericum* seniores de-
 mortuum, in Inferiori Ducatu Brunsvicensi esset Reformatio Ecclesiæ-
 rum permilla, & accederet quoque hoc, ut dum Principes Elector *Saxonia*
 & *Landgravius Hassiæ*, ejecto *Henrico Duce Brunsvicensi*, occu-
 parent ejus Ducatum, & in ea quoque reformarent Ecclesiam, multi
 jam cives inflammarentur doctrina Evangelii, & magno numero pro
 reformatione admittenda instarent apud senatum, & quoque hoc ita
 subornarent, ut sub nomine prædicti utriusque Principis Electoris *Saxonia*
Joh. Frederici, & *Landgraviæ Hassiæ Philippi* admonerentur, &
 exemplis vicinorum Principum & urbium, ut Episcopi *Halberstaden-*
sis & *Magdeburgensis Alberti Brandenburgici*, Cardinalis, qui hoc jam
 suis permiserat, item utriusque ditionis Brunsvicensis, item *Lunebur-*
gensium Ducum, *Lippiensium Comitum*, deinde urbis *Brunsvicensis*, *Guels-*
riensis, *Gottingenensis*, *Hannoberensis*, *Eimbeccensis*, *Noribemensis*, & *Hil-*
melenensis urbium exemplo commoti eò pertraherentur, ut tandem civi-
 bus annuerent, & ad Reformationem Ecclesiarum ex visitatione facta
 in ditione Brunsvicensi *D. Johannem Bugenbadium Pomeranum*, *D. M.*
Antonium Corvinum, atque ex urbe Brunsvicensi *Henricum Wicelium*
 coadjutorem, *M. Martini Goroliti* vocarent, & similiter exules reco-
 carent: Interea dum illi reformabant, & de multis negotiis delibera-

bant, evocant ex Brunſvicenſi Eccleſia M. *Johannem Laſſhardum*, & *Ludolphum Peterſinum*, qui aliquot ibi conciones habuerunt, donec per Eccleſias conſtituerent ordinarios miniſtros prædicti Doctores. Hæc dum fierent anno 1542. ita tandem hoc elaboratum eſt, ut conſcriberetur à *Bugenhagio* ordinatio Eccleſiæ, quàm poſtea præmiſſa. Præfatione, ſub ſuo nomine edidit *Antonius Corvinus*, & huic ſua ſubſcripſerunt nomina *D. Johannes Bugenhagen Pomeranus*, *Antonius Corvinus*, & *Henricus Winckelius*, eaque ſic prodiit anno 1544. Summa ordinationis iſtius Eccleſiaſtica hæc eſt, præfatur primo *Corvinus*, ſitibundos diu quidem expetiviſſe Evangelium CHRISTI cives Hildeſiemenſes, ſed ipſos hæcenus ſuſpenſos, & pro hibitos fuiſſe per *Canonicos Thumberos*, & alios: Quosdam propter veritatis confeſſionem mulctatos, & in exilium ejectos: Poſtquam eſſet *Hildeſia* repleta multis Pontificiis hominibus ut *Canonicis*, *Monachis*, *Nonnis*, *Vicariis* & *Collegiis*, & in mundis ſcortis ac concubinis, multi exiſtorum numero cœperunt fortiter tueri ſuam religionem, & aliunde quoque in eum locum ſemidocti, & quotquot erant Pontificiæ religionis, confluxerant, verum præſentibus *D. Bugenhagio*, *Antonio Corvino* & *Winckelio*, vix quisquam hiſcere audebat, ſed penitus obmuteſcebant omnes Pontificii: Ideo cedere coacti ſunt, & dare locum veritati, laudat deinde pium miniſtrorum conſtitutorum miniſterium, & jocatur de putativo *Epifcopo Valentino*, *Corvinus* in præfatione ordinationis Eccleſiaſticae.

Capita ordinationis editæ hæc ſunt, quæ ibi tractantur.

1. De Miniſterio Eccleſiaſtico, 2. de doctrina, & quid in ea contineatur, & quid ſit per eam in papatu reprehendendum, 3. de miniſtris Eccleſiæ, 4. de officio cuſtodum & Organistarum, 5. Parochiis, 6. de Ruſticorum Parochiis, 7. de Cœnobiis & Cathedrali Eccleſia, 8. de Ceremoniis Eccleſiaſticis, & de exercitiis Scholaſticorum in cantu uſitandis per Eccleſias, deque ordinatis & certis quibusdam concionibus habendis, 9. de feſtis, 10. de Baptiſmo factio in neceſſitate, 11. de abſolutione & confeſſione, 12. de viſitandis infirmis, 13. de nuptiis, 14. de imaginibus, 15. de excommunicatione, 16. de conſolandis facineroſis, qui ad ſupplicium ducuntur, 17. de ſepultura, 18. de obſetricibus, 19. de Concionatoribus ritè ſuſcipiendis, 20. de ordinatione

concionatorum, 21. de ordinatione Scholæ, & de Rectore, & collaboratoribus Scholæ, & certis classibus exercitiisque juventutis, 22. de receptaculis & loculis ad usum elemosynarum colligendarum & recondendarum, 23. de hospitalibus, 24. de casibus matrimonialibus, &c.

Constituti sunt anno 1543. concionatores, primo Superattendens *M. Jodocus Ifermannus*, Groningensis, evocatus ex Eimbeckensi Ecclesia, ut esset Superattendens, & *M. Joannes Crammius* evocatus ex Hannoverensi Ecclesia, constituitur pastor ad S. Michaelem, eoque fuit *Henricus Knackenhowerus* collega: Ad S. Jacobum, *Johannes Holthausius*, cui successit *Theodorus Holthausius*: Ad S. Gregorium *Johannes Frickius*, sed cum bonus vir cum *Crammio* proficisceretur Goslarium, occiditur ibi ab ebrüis, & ei successit *Nicolaus Bismarckius* quondam famulus *D. Pomerani*, & ex Cantoris officio, ad hoc munus vocatus è Scholis.)

In æde Divi Pauli constitutus est quidam *Cornelius N.* vocatus ex *Cassstede* & cum ille banno imperiali turbaretur ex eoloco, curavit illam Ecclesiam *Crammius* & *Knackenhowerus*, postea designatus est ibi pastor *Luderus Gravius*, & habuit successorem *Johannem Swickerum* Osnaburgensem mira facundia præditum.

Crammius redit Hannoveram, *Knackenhowerus* fit pastor in Neapoli Hildesimensi, & ibi moritur: Et tunc *Michael Hombergius* successit, cui mortuo succedit *M. Franciscus Marshaufius*, cui fuit Sacellanus *Henricus Northmeyer* / qui deinde factus est pastor ad D. Jacobum quoad *Theodorus Holthausius* Groningensis, vocaretur in Superattendens Goslariensem.

Quando *Ifermannus*, *Holthausius*, *Bismarckius*, *Suickerus*, *Northmeyerus* essent in ministerio tempore Interim, nulla quidem mutatio religionis facta est, sed dum se Hildesiam conferret *D. D. Justus Jungermann* 1548. ex Halla Saxonum, legit quidem in templo S. Crucis, explicans Epistolam Pauli ad Ephes. & aliquot Psalmos latinè, & pro concione explicuit Hieremiam ab initio usque ad cap. 10. vixitque ibi sumptibus Senatus per 3. anni quadrantibus, & deinde abiit Ratisbonam. Nam Senatus non audebat eum propter Cæsarem suscipere in Superattendens, cum *Ifermannus* moreretur. In *Ifermanni* demortui locum vocatur *M. Arnoldus Corverus* Lemgovienensis. pastor Juterbaccensis qui auditus pro concione, magno applausu suscipitur, sed dum in

familia tenderet rectà proficiscens Hildesiam ex *Juterbachio*, moritur in itinere peste, & tunc vocatur ex Ecclesia Hannoverana *Clemens Ursinus*, qui paulo ante cum cingeretur *Magdeburgum*, ex *Halberstadio* propter veram doctrinam ejectus erat: Is in functione Superattendentis mortuus, habuit successorem *M. Tilemannum Cragium*, cujus extat scriptum de imagine *DEI*, latinum & Germanicum. *Nicolao Bismarco* peste mortuo, successit *David Ursinus* Clementis filius, qui erat *Tilemanni Cragii* Sacellanus, & in æde *Pauli Suickero*, *Joachimus Bolbrugius*: Et tunc *Johannes Fabri* erat collega *M. Cragii*, & *Felicianus Heiden* erat pastor ad *S. Martinum*. Postea coortum est certamen inter reliquos Concionatores, & eorum Superattendentem *M. Tilemannum Cragium*, quem (etsi esset vir doctus) accusabant alii tanquam male tradentem de usu legis, & de Eucharistia: Tandem eò res dirigitur dum vehementior esset *Cragius*, ut Senatores de aliorum Concinatorum consilio ipsum ex functione, & urbe ejicerent: Et de tota controversia extant publica & contraria scripta, quæ ab utraque parte emissa sunt: Quæ ab *Hildesianis* sunt edita, non solum à Senatu in genere sunt sub nomine totius Senatus edita, sed etiam nominatim hi subscripserunt *Mag. Franciscus Marshusius*, pastor ad Sanctum Michaelem, *Mag. Theodorus Holthufus*, pastor ad *S. Jacobum*, *Nicolaus Bismarcus*, pastor ad *S. Georgium*, *Felicianus Heidenus* pastor ad *S. Martinum*, *Joachimus Bolbrugius*, pastor ad *S. Paulum*, item *Johannes Faber*, & *David Ursinus*, ministri ad *S. Andream*, &c. Deinde *M. Johannes Rhegius*, qui fuit vice Superattendens, & in demortui *Johannis Fabri* locum venit. Hæc anno Domini 1558. facta sunt, & tunc vocatus est in locum *Cragii* *M. Bartholomæus Wolffhartus* Mansfeldensis, qui postremus ante *Beccerum* ibi administravit functionem Superattendentis.

Ad *S. Michaelem* fuere ministri *M. Hesso Sengeberus*, qui adhuc anno 1587. vixit, & discedenti *Rhegio*, *Quedlenburgum* succedit in Ecclesia *Andræ*, & ei est collega *Barwardus Scraderus*, tunc fuit in æde *Michaelis* collega *M. Marshusii*, *Johannes Brinckmannus*, cui successit *M. Arnoldus Stormerus*: Post *Henricum Nortmejerum*, mortuum in functione pastoralia ad *S. Jacobum* fit ibi Ecclesiastes *Henningus Steimannus*, qui moritur anno 1568. & habuit successorem *Mag. Joannem Gantzen* *Gottingensem*: Et de mortuo *Joachimo Bolbrugio*, fit pastor Ecclesiæ *Paulinæ* vir, placidus *Henricus Bovius* *Paderbornensis*.

In Neapoli fuerunt Concionatores anno 1568. (licet ibi Superattendenti non subsint) *Franciscus Abelmannus* Cellensis, & *Hennricus Alve* / &c. Qui nam ibi sub annis sex fuerunt Concionatores & Ludimagistri, illorum Nomina exprimuntur in Formula Concordiæ.

De Scholis.

Evangelicæ Scholæ primum fecit Rectorem *M. Laurentium Mollerum*, Stolpensem Pomeranum *D. Johannes Bugenhagen* / qui postea civis est factus, & tunc ei successit *M. Joachimus Degenerus* (qui postea factus est secundarius lector Theologiæ Hamburgi) deinde ei successit *M. Paschasius N.* & tandem post illum revocatur *D. M. Mollerus*, sed cum is animum aliis rebus adjiceret, abdicavit se ista functione, & factus est Senator urbis, cui tunc successit *Heso Sengeberus*, & post illum *M. Arnoldus Stormerus*, & postea *M. Georgius Juncelincshusen*.

Fuit *M. Laurentio Mollero* certamen cum Superattendente *Bartholomæo Wolffharto*, & aliis concionatoribus, propterea quod in edito carmine de morte *Philippi Melanchthonis*, concionatores Hildesimenses clam notasset. Hanc controversiam, cum Senatus vellet componere, res eo usque est protracta, ut interea eligeretur in Quartorem *Gerardus* & Senatorem iterum *Mollerus*, sed illam provinciam noluit *Mollerus* suscipere, nisi omnibus rebus compositis, & reconciliatio inter ipsum & concionatores esset facta. Verum tum ea tam subito fieri non posset, & ille perstaret in sententia, pro veteri more urbis, quia oblatam in Senatu stationem recusaverat, pellitur urbe, ut ad aliquot annos exul esset.

Hoc est laudandum in Senatu Hildesimensi, quod juxta ordinationem Ecclesiæ omnibus Pontificiis, & etiam Canonicis, quos vulgo *Thum-Herrn* vocant, clauderet templa, sed tempore Interim iterum aperuere Canonici suum templum, & in eo ab eo tempore sacrificarunt, & idololatriam exercuerunt, quàm *Cragius* scripto edito impugnavit, & Senatus mandavit semper, ne quis istorum sacris intercederet ex civibus, & imprimis præcepit, ne aliqua ex scortis Pontificiis procederent in publicum, & ad forum, vel ad honesta convivia: Ita hæc tandem impetrarunt à Cæsare, ut anno 1570. omnes *Concubinae Pontificiæ* ejicerentur à *Berchardo Obergico*, Episcopo ibidem.

Annotatio de vicinis Ecclesiis.

Postquam *Fredericus Dux Holsatiae* eligeretur in Praesulem Hildesianum, & jam consecutus esset possessionem arcis utriusque *Peim* (quae Praefectura fuit amplissimus olim Comitatus) & *Sturwald* / moritur mox, & utriusque arcis possessionem retinet ejus frater *Adolphus Dux Schleswici, Holsatiae & Dithmarsiae, &c.* & curat statim per *D. Doctorem Joachimum Morlinum* visitari Ecclesias, & examinari pastores utriusque praefecturae, & deinde in usum utriusque constitui & conscribi ordinationem Ecclesiasticam cum examine ab eodem, quae sub nomine & Praefatione *Principis Adolphi* anno 1562. edita est, ordinatio est elegantissimè conscripta, & summa Christianae religionis continet: Deinde à *D. Doctore Morlino* constituitur Superattendens in *Peim* / *Eilhardus Segebade* Bremensis, & fuerunt in ea Praefectura 18. pastores pii & docti, inter quos primum locum obtinent *Jacobus Rolichius*, pastor in *Munstede* / & ejus filius Magister ejusdem nominis *Jacobus Rolichius* affinis sororius, Superattendens *Eilhardi Segebade* / pastor in *Hogenhamelen*.

Cum Sacellanus Superattendens admoneret quendam nobilem accessurum ad administrationem Baptismi, quod indignè accederet ad Sacramentorum ministerium, quia hosti Evangelii *Ferdinando Duci Albano* militasset, subiraescitur nobilis, & clava plumbea ejus caput contundit, propterea is venit in periculum, & aliquoties est dies à *Duce Adolpho* indictus utrique parti (Nam ex tam gravibus contusionibus in nihilum redactus est Sacellanus, ut nulli rei sit habilis) verum cum nihil posset determinari, tandem eò est res deducta, per commissarios ad hoc à *Duce Adolpho* deputatos, ut *Conradum de Zwichelem* / & *D. Doctorem Martinum Kemnitium*, *D. M. Bartholomaeum Wolffhart* / *M. Andream Pouchenium*, *M. Franciscum Marshusum* in initio anni 1570. ut nobilis numeret Sacellano ducentos octoginta daleros ad vitae sustentationem, & viginti daleros in usum templi, quod prophanaverat. Manet integra Religio in Praefectura *Peim* anno 1571. dimittitur *Eilhardus Segebade* Superattendens, propterea, quod quorundam levitatem liberius reprehenderat, & ego *Hamelmannus* vocabor multis literis in ejus locum, sed non suscepi conditionem, propter certas causas.

In arce *Steurwolt* / qui ad se illam traduxit, postea Episcopus Hildesimensis *Borchardus Nobilis ab Oberg* / Pontificiae religionis homo,

collapsa est reformatio, quia in gratiam Episcopi, etsi nihil tale ille vel præcipere vel inhibere, cœperunt plerique ex pastoribus claudicare & missificare in gratiam Episcopi. Quamquam multi pii ex pastoribus nitantur suffragio optimi Cancellarii & liberalissimi studiosorum Mœcœnatis LL. Licentiati *D. Francisci Mutzelini*, & sub ejus patrocinio ibidem pergant Evangelium sincere prædicare.

De RENATO EVANGELIO

In URBE IMPERIALI HAMBURGA.

Anno Domini 1521. fuit pastor ad *D. Catharinam M. Ordo Semonius* promotus Magister, vir senex & gravis, is prudenter & graviter cœpit primum arguere Indulgentiarum abusum, & de fide justificante, de vero usu invocationis, & abusu invocandorum sanctorum, de legitimo clavium exercitio, atque Papali abusu in doctrina de excommunicatione differere. Hæc cum aliquandiu tractaret pro concione præsenio, tandem deposuit officium. Interea circa annum Domini 1523. advenit ex Ecclesia Rostochiensis vir doctus, *Stephanus Kempenus*, in Cœnobium Mariæ Magdalensæ, homo ordinis Franciscici, is ibi aliquoties concionatus fuerat, & adeo ipsius hominis concio placuerat, ut templarii cuperent eum retinere in pastorem & ministrum, & tandem cum illo est transactum, ut dum deficeret viribus & molestaretur à Pontificiis, ut cogeretur desistere *M. Ordo*, qui canonicus usque in annum 1528. vixit senex & debilis, ecce inciperet hic *Stephanus Kempenus*, ad cujus conciones, quia purius & diligentius præ reliquis docebat, & abusus Pontificiorum alacriter taxabat, atque Pontificios refutabat, tota confluebat civitas, & deserebant suos Pontificios Concionatores omnes: Ideo omnes incipiebant contra illum invidere, & diris eum in concionibus convitiis proscindere tanquam blasphemum hæreticum, repugnantem Spiritui sancto, sese Ecclesie Catholicae opponentem: Tum quoque eum publicè coram Senatu accusarunt Pontificii, & illa certamina durarunt in quartum usque annum. Quia ipsis modestè restitit & respondit. Ex Pontificiis autem erant adversarii Concionatores *Doctor Johannes Engelinus*, Canonicus ibidem, *Doctor Henningus Kisbruggius* Canonicus, & pastor ad *S. Nicolaum*, *D. Henricus Bendi* Canonicus, *M. Joachimus Vibeckius* (quod

in locum *M. Ordonis* violenter constituerant) pastor ad D. Catharinam, *M. Fredericus Hennings*, *Henricus Schroder* / *Augustinus de Gotolen* / *Henricus Rensborgius*, & *Matthaus in der Klaufft*. Hi omnes sese gravissimè opposuerunt *Stephano Kempeno*, & quamvis *M. Joachimus Visbeckius* primo videretur accedere ad doctrinam Evangelii, tamen seducitur à Pontificiis, ut ad eos iterum deficeret. Tandem moritur, *Doflor Johannes Engelinnus* sub finem anni Domini 1525. ideo in ejus locum vocatur sequenti anno clarus & celebris D. Theologus *Bartoldus Mollerus* Hamburgensis, ex Academia Rostochiana, qui & promotor & Præceptor *M. Stephani Kempeni* fuerat olim Rostochii. Hic cum nuper advenisset, vocat ad se *M. Stephanum Kempenum*, & de rebus variis loquitur multa proferens contra sectam Lutheranam, & jactitans quomodo vellet propediem contra illos disputare: Stephanus respondit modestè, sed tamen diligenter pro defendenda veritate: Tandem sic inter illos conventum est, si quid haberet reprehensione dignum in concionibus Stephani *D. D. Mollerus*, ut id liberè indicaret *per scripta Stephanum* modestè responsurum esse. Huic determinationi acquievit uterque, donec tandem biduo ante festum Palmarum inciperet *Stephanus* usum utriusque Speciei etiam laicis conferendæ, tueri pro concione in explicacione passionis Dominicæ: Ibi mox excipitur atrocibus verbis à *D. Mollero*, & pro hæretico publicè pro concione accusatur in die Palmarum: Imò omnes pro hæreticis damnat, qui dicunt utramque speciem laicis porrigi debere. Ita animati reliqui Pontificii tam vehementi concione *D. D. Molleri* cœperunt, & ipsi stomachosius & nominatim invadere pro concione *Stephanum*. Interea venit Hamburgam, eò vocatus ad festum Michaelis ex Magdeburga, *Johannes Zegenhagen* / vir pius & doctus, ut fieret Sacellanus ad S. Catharinam: Quem postea ad D. Nicolaum abeunte, & fugiente pastore cum Sacellanis, circa festum Michaelis assumpserunt in Pastorem. Hic igitur cœpit gravissimè veritatem Evangelii propagare, & publicè Evangelium docere, pontificios notare, ideo sacrificuli & vicarii in odium *Johannis Zegenhagii*, decreverunt unanimi consensu, ut emanerent ex templo Nicolai, per totum festum Natalis Domini, sperantes ita populum excitatum iri contra *Zegenhagium*: Sed contrarium accidit: Quia postquam viderent parochiani, quod tam bene utilibus concionibus germanicis & latinis, atque suavissimis concionibus, festum totum celebraret & perficeret, solus cum custode & Sacellano, atque

atque Ludimagistro *Zegenbagius*, quid opus erit, ajunt, alere tot ventres sacrificulos? Sic ille in posterum rejecit ab omnibus officiis Missarum & chori vicarios & missifices, ut nec ab eo tempore possent ingredi chorum vel locum habere in templo. Ipse igitur cum *M. Stephano Kempeno*, cœpit palam Sacramenta administrare, juxta institutionem CHRISTI.

Interea vocatur etiam ex urbe Lubeca ad curam pastorem in ecclesia *D. Jacobi M. Johannes Fritzius*, vir doctus & studiosus, qui ex promotione pii & præstantis viri ac civis *Hamburgensis Joachimi Wegedori* pervenit ad illam vocationem. Erat enim omnium Evangelicorum ministrorum patronus unicus ille *Joachimus Wegedorus*, & plurimum apud cives laboravit, ut fieret propagatio Evangelii in urbe *Hamburgensi*, ideo ei potissimum & *D. Detlevo Schuldorpio* (qui postea Senator factus est, & primus ac præcipuus fuit hospes Evangelicorum ministrorum, profectò vir verè pius, & non inereditus) atque *Fredrico Ostra* civi seni & sancto, hoc inquam debet acceptum referri. Interea multis de bacchationibus, & diris convitiis, atque calumniis pro concione traduxerunt, & damnarunt Pontificii Concionatores, & ministros synceros, hoc est, Evangelicos: Commovit illa contentio, & altercatio vehementer Senatam, ideo convocarunt utriusque partis pastores & ministros in Curiam Consules & Senatores. Erant enim in Senatu Evangelio vehementer addicti *D. Joannes Wedekius* vir doctus, qui postea factus est Consul, & deinde *D. Hermannus Roverus*, *D. Johannes Rodenburgius* (qui postea factus est Consul) *D. Joannes Schröder*. Erant tunc ipsi Consules quidam nutantes & fluctuantes, interim Evangelio videbantur favere (quod postea eventus docuit) ut *D. Theodorus Hochhusen* / *D. Albertus Wetsedius*, *D. Johannes Spulpen* / & *D. Paulus Croten* / vir verè pius, &c. Quamquam hi timidius & languidius in initio agerent, tamen verè cœperunt CHRISTUM pedetentim agnoscere, & in illo postea obdormierunt, & patroni verè doctrine suæ usque ad mortem.

Convocatis Concionatoribus utriusque partis, proponit *hos articulos servandos* Senatus, die Sabbati ante Dominicam Misericordius Domini anno 1526. & deinde hos quoque in scriptis comprehensos passim *valvis templorum curat apponi ac affigi* in hanc sententiam, &c.

I. Omnes quotquot sunt, qui publicè *Hamburgi* docent, debent imprimis cavere, ut pure & simpliciter absque affectu, & ignominia
cujus

cujusdam vel quarundam personarum notatione verbum DEI prædicent, ut quoque ex aperta & perspicua scriptura, & rationibus firmis tum ex veræ Ecclesiæ scriptis sua confirmet citra fucum, nec quoque cum vehementia quadam, sed potius leniter & placidè atque Christiane, ut decet Concionatores.

2. Ne nominatim vel etiam in genere altera pars alteram vel unam damnet, vel hæreseos publicè incuset, sive contemnat pro publica concione vel convitiis proscindat. Si quis alium putet deliquisse, & non rectè functurum esse suo officio, is *juxta regulam à CHRISTO præscriptam Matth. 18. & Lucæ 17.* agat cum eodem nec etiam aliter, ut unus alterum erudiat vel etiam, ut potius (si omnino opus esset) fiat coram doctis quam coram rudi plebe.

3. Ideo coram plebe nihil amplius erit exagitandum, vel differendum, nisi quod ipsorum saluti conducatur, ut summam doctrinæ, in qua vera animarum salus consistat, plebitantum inculcent, omissis aliis.

4. Propterea omnes controversiæ, & graviores quæstiones sive periculosæ altercationes, quæ à plebe percipi nequeunt, vel non intelliguntur, sed potius scrupulum illorum conscientis injiciunt, omnino coram plebe pro concione tractari non debent.

5. Hinc necessarium est, ut quilibet concionator ita sit affectus, ut eum scripturæ textum suscipiat coram plebe explicandum, qui ad ædificationem populi spectet, & hoc unum agat, ut fundamentum salutis discant, & deinde ex concionibus erudiantur, quomodo juxta doctrinam Apostolorum Rom. 13. & 1 Petri 2. magistratui obediendum sit, atque *charitas & concordia* inter omnes servari, & possit & simul debeat, fraternaque & Christiana unitas retineatur.

6. Si vero accurrat, ut omnino vel *de vitio hominum in genere*, vel de errore & transgressione, sive negligentia diversorum statuum humani generis dicendum esset, ut tunc *habeatur ratio personarum* deinde, ut ita abusus taxetur, ne verus usus contemnatur & pereat.

7. Si omnino ex infallibili & perspicua scriptura aliquid proponendum esset, & quidam crassissimi abusus cum verbo DEI aperte pugnantes, essent taxandi, ut hic rursus ea potius utantur modestia concionatores, quo populus retineatur in officio, ne quid seditiose in mutatione ceremoniarum, in dejectione statuarum, & aliis tumultuosis actionibus, ab ipsis *in detrimentum urbis Hamburgensis* agatur, verum

Ddd ddd

potius

potius ad modestiam & tranquillitatem & ad preces erunt hortandi, ut oratione instent, si Domino placuerit & visum fuerit, ut is ad reformationem legitima media largiri velit, &c.

8. Si quis contra hos præscriptos & prædictos articulos peccaverit, is & officio & urbis jure privabitur citra ullam exceptionem. Illa omnia præscripta vel propositos articulos susceperunt ab utraque parte, tam Pontificii quam Evangelici, ea lege, ut quod jam erat abolutum, simul quoque in posterum abolutum maneret. Sic quisque sese continet in suis terminis, factus moderatior & quilibet docuit juxta artem suam quamquam tres illi pii Evangelii Concionatores *Stephanus Kampas, Johannes Zegenhagius, & nuper accedens M. Johannes Pitzius*, nihil ex vera doctrina remitterent, sed ædificationem plebis & propagationem Evangelii modeste & cum fructu urgerent: Delabente in illo anno Domino 1526. usque ad finem accidit, ut Dominica post Nativitatem CHRISTI, quidam ex Cathedralis Ecclesiæ Canonicis *Nicolaus Bustorpius*, palam doceret *Christum non esse passum pro mortali peccato*, sed tantum pro originali peccato: Pro mortali autem peccato nulli sua contritione & merito, jejunio, elemosynis & aliis operibus satisfacere oportere: Secundo afferuit quoque, si quis laicorum sumeret Sacramentum sub utraque specie, eum æternæ damnationi subjacere.

His impiis assertionibus prolatis, contraria docentes & præsertim Evangelicos ministros, tres prædictos publicè & palam reprehendit & damnavit ex Evangelio istius diei, & in signum cui contradicetur, &c. Quo textu Evangelii voluit miser ille probare *ipsos Antichristi præcursor esse*, & Doctores tales qui Christo contradicant & resistant, &c.

Hic modestè juxta præscriptum Senatus egerunt illi tres Evangelici Concionatores, & omnibus omissis ablegarunt duos Sacellanos *D. Jacobum Laurentii & Lucam N.* Sacellanum ad ipsum *Bustorpium* adjuncto eisdem quodam pio cive & vero Christiano, ut ab illo quaereretur, an in illam, ut præscriptum est sententiam, sic concionatus esset præterita Dominica.

Hic noluit Sacellanis respondere, sed Domino *Johanni Zegenhagii* latina Epistola respondit, quam propterea subjicimus, ut cognoscatur ruditas Papistarum illius temporis.

Salutem, &c. Misistis ad me, venerande fautor, Capellanum vestrum, ut ex eo intellexi, cum duobus aliis sibi junctis, qui deferrent certos articulos, per me ut dicitur, Dominica sub octava Nativitatis

CHRISTI prædicatos. Et incepit dicere, ne a gre ferrem, quia Dominus pater Stephanus ordinis minorum, Dominus meus, pastor Ecclesiæ S. Catharinæ, & Dominus pastor S. Nicolai, & pastor Ecclesiæ S. Jacobi, miserunt me ad vos, volentes scire, an illos articulos sic proclamastis publicè ad populum, Dominica (quæ supra) quia ex ore vestro sic sunt auditi & collecti. Quia igitur charitative (ut apparuerit) venerunt, ideo sic illi respondi lectis articulis, verum est, sunt quidem à me prædicati, sed non omnes, sed nec sub ista forma verborum, in parte veri sunt, at non in toto.

Pater Stephanus stipulam siccam pro sequitur, agat, quæ religionis suæ, dimittat me in iis negotiis meis, nunquam illi nocui in verbo, quid igitur molitur malum contra proximum, qui frater est, faveo illi, ut bene valeat: Vobis autem pastoribus dico, si tales estis, gaudete; si minus timete, felix servus, quem constituit Dominus aut loco DEI, præsidens super familiam suam, &c. Oves CHRISTI, quas sanguine suo redemit, pascitis, non vestras, felicius est, qui quærit non sua, sed quæ JESU CHRISTI, transit temporale, restat æternum, felicissimus est, quem constituet Dominus super omnia bona sua, si non sunt qui in Ecclesia loco DEI præsidet, gratis videtur mihi Dominus respondisse: Date Cæsari quæ sunt Cæsaris, & quæ DEI DEO, decimas, primitias, oblationes, quæ tunc Sacerdotes legales præsidendo receperunt. Et Dominus Petro dixit: *Accipe didragma, & da pro me & re*, quasi dicat: Ego sum de hoc mundo iturus ad patrem, in loco meo præsidebis, si verior & melior est alia horum verborum intelligentia, patiar libenter, mea nihil sit, transeat illa. Ad articulos venio: *Primus* est de pane benedictionis in Eucharistia sive in Sacramento Altaris, ubi sic locutus sum: Dominus noster JESUS CHRISTUS instituit hoc Sacramentum in ultima Coena sub speciebus panis & vini, & dedit duodecim discipulis suis (quo in loco nono discipulis stat pro 12. Apostolis. Nam varie hoc nono non solum in sacris literis, sed in sancto Evangelio ponitur) Non legitur dedisse 72. discipulis sic, sed nec generici suæ, nec quibusvis aliis, imo ipso die resurrectionis cum ibat, cum duobus discipulis ex 72. ut præsumitur in Emahus: *Acceptit panem forte talem, qualis esse debuit*, benedixit, porrigebat, dedit illis, quis dubitat, & dedit illis duobus, corpus suum, sub specie panis tantum: Si secus est, informate me, & libens patior, ubi subjunxi, hic auditur error contra Ecclesiasticam constitutionem sciatque omnis Christianus, quia

sufficit illi sub una specie, sed panis tantum non vini propter multa inconvenientia. Imo sunt duo signa sive duæ species, unum autem Sacramentum, ubi caro, ibi sanguis, & totus CHRISTUS, deitas, humanitas. Et ubi sanguis, ibi caro, & totus CHRISTUS unum est Sacramentum, quod heri, hodie est consecratum atque cras consecratur, quis dubitat divinam naturam esse indivisibilem? Nec consistit virtus Sacramenti in signis sive speciebus, sed in rebus contenta, quare ergo necesse est ut vulgus accipiat sic? Verum Apostoli post CHRISTI ascensionem haud dubium, non nisi per dispensationem Spiritus sancti, dederunt communi populo sub utraque specie: Sed quia fideles viderunt multa pericula & inconvenientia istius facti, per majores Ecclesie timerunt, ut sumerent omnes fideles sub una specie, & sic servat Ecclesia, & statuit, cui nos oportet conformari. *Extra enim Ecclesiam salus non est*, vetera observat, novis non indiget, nam illa fructum non inducunt. Quod autem Paulus sic tradidit Corinthiis, ipse videtis, quod ab usum illius venerabilis Sacramenti Corinthiorum deplorat, & de his conqueritur, ubi videtur, quod narrative loquitur, nam narrat factum CHRISTI in Cœna, & nihil præcepit, ut similiter videtis, sic locutus sum, & hæc est mea ad id doctrina, quam puto esse sanam, Catholicam, Christianam, spero quod tota Ecclesia, atque illius doctores omnes Christiani, sic mecum dicunt de vobis id ipsum haud dubito. Si quis autem melius & sanius populum docere poterit, libens informari potero, sustinete quæso Sacerdotes, quod sumunt sub utraque specie, ut sciamus quod CHRISTI sanguis realiter in benedicta passione sua effusus est: Et quod illi hoc populo prædicent, quod est memoriale suæ passionis, quæ nunquam de memoria vestra excidere debet, &c. Si igitur male locutus sum, testimonium perhibeat quisquis poterit de me, de malo, sin alias & bene, quid turbatis fratrem? Vivimus sub uno capite CHRISTO, in quantum homo est DEUS, super omnia est, licet indivisibiliter divinitati conjuncta sit humanitas, omnes ergo membra sumus illius capitis, det DEUS quod viva non mortua. Cum ergo frater offendit fratrem, aut offendere intendit, quid aliàs facit, nisi quod proprium membrum molestat atque lædit. Sat hæc de isto Articulo.

Ad secundum Articulum sic respondeo.

Tamet si omnes vestri Articuli infidiosi contra me stent nihilominus ut veritatem non tacebo, quod dixi, sic locutus sum, & de presententi

fenti loquor: *CHRISTUS* peccata mundi pertulit in corpore suo super lignum, &c. Adæ & suæ posteritatis sua amara passione, & cum potuisset in *Ecclesia Prophetas, Apostolos, Doctores, &c.* posuit & septem *Sacramenta* in eadem, in remedium peccatorum nostrorum, ad quæ accedimus in fide *CHRISTI*, quam habemus ab eo, quæ etiam statim prorumpit in opera: Sic habemus *Sacramentum Baptismatis in deletionem peccati originalis* ad vitam spiritus: *Sacramentum Altaris ad nutrimentum spiritus: Pœnitentiæ contra peccatum actuale, &c.* Addidit & Dominus divina sua præcepta affirmativa & negativa, sine quorum impletione non est hominis salus, Evangelio teste, quæ etiam præcepit observari sub interminatione pœnæ gehennæ, ubi addidi: Tu autem cum ad annos discretionis perveneris, & peccas voluntaria ex mera voluntate atque malitia Spiritus, actualiter, mortaliter, putas, quod Dominus pro tali peccato passus sit, & ei illud velles imponere? minime. Tu ipse satisfacias pro tali transgressione divini præcepti. Sic dixi, dico de peccatis, & hanc doctrinam puto esse sanam, Christianam, Catholicam. Si non, docete me, &c. audiam vos, aut supplete, emendate & melius populum informate ex fraterna charitate, & libens audiam, &c. sine scandalo fratris. Æstimo ego si secus prædicarem & placerem hominibus, *CHRISTI* servus non essem, multa adhuc, sed transeant. Cæteri articuli non sunt alicujus ponderis, *CHRISTUS* Dominus media persona in Trinitate suscipiens humanitatem, fecit redemptionem humani generis, non nisi missus à patre, felix & quam felix, qui ab eo mittitur, nec credo, quod vere prædicabit, nisi mittatur, Paulo teste. Transiens ex hoc mundo ad Patrem, promisit discipulis suis mittendum Spiritum sanctum, tertiam personam indivinitate, qui *DEUS* est, is rector est *Ecclesiæ Catholicæ*, docens omnem veritatem, &c. Si quis autem se opponit *Ecclesiæ*, si hostis ejus est, cogitet: Suscepit autem *Ecclesia translationem Hieronymi Sacra scripturæ*, quæ sufficit nobis, non fuisset necesse aliam impressisse. Cæcior talpa est, quid non videt, quanti defectus sunt in illo, quod novum Testamentum nunc vocitant. Centum & centum atque iterum centum sunt in eo incorrectæ translationis, ut ipsi cernitis, vitia: Si talia & similia poterint facere fructum salutis in hominibus, videat autor illius, qui de eo reddet rationem, meminime bene dixisse alioquin, sed non tunc, quod *CHRISTI* Evangelium est supra nos, virtutes autem de-

bent esse intra nos, & quod tot mysteria in Evangelio, quot verba imo omnia CHRISTI large loquendo miracula sunt & continent: Continent autem Evangelium externam humilitatem, paupertatem, castitatem, patientiam, charitatem, exilium, persecutiones, crucem, martyrium & similia: Si quis talia potest, gloriatur de Evangelio, si non, nihil dicat. Addidi etiam bene, quod si non habeant secum DEUM & spiritum ejus, suæ gratiæ parum aut nihil habent. Potest fieri & hoc credo verum. Similiter dixi aliquando de Paulinis Epistolis, quod nisi habeant secum Paulum, aut spiritum Pauli, qui illum legunt, parum possunt, aut nihil in Paulo. Luce hoc clarius est in ea, quæ est ad Romanos & Ephessos, taceo de reliquis, melius est illis bonis hominibus, quod intrarent Ecclesiam & suppliciter dominum exorarent, audirentque suos doctores, Prædicatores, Sacerdotes, Pastores, quibus hoc negotium incumbit. Ipsi autem secundum hoc facerent, deinde exercerent sua negotia, & sic essent contenti. Si bene dixi: Si male parcat mihi Dominus, si bene, cur quis in pejus interpretatur? Simile forte de benedictionibus, ubi dixi interim, quod si verba CHRISTI effectum habent in creaturis habeant & tunc in Ecclesia. Quod debebam Lutherum nominasse, plane fallum est, nemo probavit, scio pro certo, quod in tribus annis vix semel nominavi Lutherum: *An putatis me non Lutheranum esse? Sum uique quæque*, ubi bene scripsit, scripsit certa opuscula, puta super præcepta, super orationem Dominicam, quæ omni charitate amplector, scripsit & quendam parvum libellum de præparatione ad venerabile Sacramentum, quo docet, quod quisquis Christianus debet cogitare, dum accedit: *Ecce in fide accedo, da Domine, ut remissionem peccatorum*, & gratiam tuam consequatur. Credo & scio, quod nunquam accedo ad altare, quin per hoc sum memor Lutheri, qui si mansisset in limitibus suis, puto in correptione Romanæ trusæ, certe fuisset maximus Doctor totius Germaniæ & Alemanniæ habitus & tentus, sed quia tetigit sanctum, & delit hoc canibus, projecitque margaritas ante porcos, in sua Babylonicæ captivitate, ideo passus est instantiam, & dissiaveo illi, quod hoc fecit.

Quid? Putat bonus ille *M. Joannes Stryk*, num quod non novimus nos. Novi illum dum adhuc pannosus erat ante multos dies & certos annos, proficiat illi nunc fortuna sua, sitque memor mei fautoris, cum vixit, bonæ memoriæ *Herbordi de Hude* & sui benefactoris, oreque pro eò si vult, diligat pacem atque sanctimoniam, quod Evangelium præ-

prædicat, sine quo etiam nemo videbit DEUM, & dimittat me in viis meis, & bene habeat valeatque.

Personam vestram minime nosco, nec vidi nec audiui, quid igitur vobis est de meis sermonibus carpendum, nihil mihi de vestris, non tento vos non observo, nec sisto sub jurisdictione vestra, habeo majores, quibus obedio, si quid male locutus sum, judicent illi. Habemus in Evangelio mandatum de proximo, quod ad vos de me pertinet, idcirco si quenquam contra excitare volueritis, aut dispromovere (imo charitas proximi, cogit vos promovere) facite coram illis, quod nisi feceritis, dicam quod charitas CHRISTI, quæ in Evangelio præcipitur, non est in vobis. Etsi illa non fuerit, nihil est in vobis, nisi mors & perditio.

Scribitur prope calcem scedula vestræ *de praeursoribus Antichristi*, Ah DEUS! timeo me, num de illis quis ita perfectus, ut non in verbo cespitet, & forte potius loquitur contra CHRISTUM quam pro CHRISTO. Et dum hæc fecerit, nunquid potius tunc *Antichristus dicitur, quam CHRISTI nuncius?* Si vultis ista strictè servare proximum, jam, ut audio, sæpe contra proximum etiam locuti estis: Nunquid non Papa, Cardinales, ipsi Prælati, & quique majores, sive sint spirituales, vel seculares, sunt proximi vestri? Et illos confundere publicè de ambo- ne, quid est nisi proximum membrum confundere? Peccata, mala opera debemus corripere, *non ita publicè personas*, nec credo pœnam esse capitis in re ita levi agere, quod si sic agendum esset, tunc jam perdidissetis mille capita, si haberetis. Videmus ne pro dolor, periculofum statum mundi, malitiam, levitatem, pravitatem peccandi mundanorum hominum ex corrupta natura quæ prava est ad malum. Igitur sunt hi dirigendi ad bonam unionem, & ad charitatem fraternam, & ne quis modo dat eis occasionem peccandi, quod & Dominus prohibet sub pœnæ gehennæ stipendio, ut melius me scitis, ubi autem adhuc posthac de me non estis contentus de his articulis, subjicio me judicio doctorum *Bartoldi Mollers / Henrici Wendt /* & quorumcunque similium Lubecæ & Luneburgæ agentium, judicent illi, si non rectè sapio, possum leniter informari, & in viam rectam duci, Disputationes autem privatæ privatarum personarum, ferendæ non sunt, nec fieri debent. Ubi aliquando fieret publica disputatio doctorum, audiemus nos invicem. Est fama de vobis (quam ego ne dum credo) quod incitatis illos juvenes leves, mundanos homines, ad cantandum
Pfal.

Psalmos quosdam Davidicos translatos in vulgare, non tamen recte (ut dicitur) si ita est, nescio, desistite, prohibete, ne faciant propter salutem animæ vestræ, nihil boni efficiunt, nisi quod turbant divinum cultum. Non dubito vos ignorare tria prima præcepta Decalogi, quæ respectum habent ad DEUM. Respicit enim *primum* cor hominis, *secundum* os sive sermonem, *tertium* externum opus sive divinum cultum, de celebratione Sabbathi, hunc cultum turbant, hoc efficiunt. Talis modulatio Psalmorum ad vulgus commune cantandum non pertinet, sed ad orandum permittitur. Cantus horum pertinet ad clerum. Dum enim David hujusmodi carmina laudis ex instinctu spiritus sancti edidit, non commisit vulgo coji Judaico, ut *canoerent contra aras fœderis*, sed solum Levitis, ut ipsi scitis. Igitur nec Ecclesia probavit aut admisit. Et quicquid contra obedientiam Ecclesiæ est, si pro salute contra salutem est ipsi judicate, ubi nolueritis, *visitet DEUS cor vestrum*, ut faciatis. Et si illud est contra divinum præceptum de sanctitate prohibendum. In his paucis relatis, si erratum est verbo, syllaba aut litera, non imputabitur mihi, non enim vale bene scribere, nolite vindictam facere in me, cum venia dico, nihil nocui vobis. Bara 4. dicitur filii patienter sustinete iram, quæ superveniet vobis, persecutus enim est te inimicus tuus, cito videbis perditionem ipsius, ad Dominum pertinet vindicta.

Parcite ineptiis meis.

Adderem ad secundum articulum si liceret, quod Christianum mihi videtur, quamvis hoc non dixeram plane frater, quod CHRISTUS Dominus non solum lavit nos à peccatis in suo sanguine, quem pro nobis effudit in cruce vel unusquisque nostrum mysterio sacro sanctæ passionis illius in baptismo æque ablutus est, verum etiam quotidianis lit peccata mundi, lavatque nos à peccatis nostris in sanguine suo cum ejusmodi celebrata beatæ passionis ad altare memoria replicata cum panis & vini creatura in Sacramentum carnis & sanguinis ejus ineffabili Spiritus sanctificatione transfertur, sed hoc suo modo, &c. Hæc *Nicolaus Bustorpius* scripsit, quæ propterea ascriptimus, ut in eis cognoscatur Theologia Papistica.

Acceptis his literis, ablegarunt illi ipsi pastores suos eosdem *Sacellanos* ad *Nicolaum Bustorpium*, & petierunt præsentem cum illo amicum & coram conferre de toto religionis negotio, modo saltem locus

ab illo assignaretur, in quo convenire & amice colloqui possent: Assignatur igitur ab illo *templum Divae Mariae Magdalena*, ad quod evocabat eos petens, ut sequenti die hora 9. matutina dignarentur adeste: Sed cum illi comparerent, non est repertus ibi *Bustorpius*: Ideo semel atque iterum ablegati sunt ad illum praedicti Sacellani, donec eum domi reperirent, & ab illo locum commodum conveniendi extorquerent: Nihil enim illos aliud petere, quam amicum cum ipso colloquium de negotio religionis, & de articulis eidem nuper missis assererebant.

Ideo iterum significat Sacellanis se in majori Ecclesia ad Altare *S. Lucae* appariturum, ad colloquium cum ipsis habendum: Postquam nec tunc veniret, provocarunt & evocarunt ipsum ad publicam disputationem, respondit ille, sibi nihil esse negotii cum Concionatoribus Lutheranis: Ideo totum tandem negotium est ad Senatum devolutum hac ratione, quod *Nicolaus Bustorpius* contemneret mandatum Senatus. Interim dum Senatus esset negligentior talium rerum, facti sunt insolentiores Pontificii, & fortiter publicis concionibus maledicere nostris perrexerunt, tantisper, donec quidam ex Sacellanis ad *Sanctum Nicolaum*, in quadam matutina concione revocaret à Missa, & oblatione idololatrica ad audiendum verbum DEI populum his verbis: Was seydt ihr so fleissig darnach zu sehen / wie sich der eine Teuffel mit dem andern schleppet und zeucht / ihr sollt mehr Achtung geben auf Gottes Wort / nach dem alten Sprichwort: Wenn der Teuffel Gottes Wort predigte / und ein Engel Messe hielte / wäre noch mehr auff das Wort Achtung zu geben / als auff die Messe / &c.

Histunc verbis demum excitatur Senatus, & convocat Concionatores, & imprimis *Nicolaum Bustorpium*, deinde jubent quoque adesse omnes doctos, quotquot haberi poterant, ut D. Doctorem Theolog. *Bartoldum Mollerum*, D. D. *Henricum Wendium*, D. D. *Henricum Henningum Kissenbruggium* (qui successerat in professione Theologica D. D. *Alberto Krantio*) D. D. *Hermannum Langebeckium* U. J. Doctorem, D. D. *Johannem Mollerum* J. U. Doctorem, D. Doctorem, & *Guardianum* ad *S. Magdalenam*, cujus nomen ignoratur, Dominum *Foachimum Elerhoffium* (qui nostris favebat) Magistrum *Fredericum Henningum* Pastorem ad *S. Petrum*, & *Foachimum Visbeckium*, pastorem ad *S. Catharinam*, qui discesserat à Parochia: Deinde tres Evangelicos pastores, *Stephanum Kempenum* pastorem Catharinianum, *Joannem Ze-*

genhagium, pastorem ad S. Nicolaum, & M. Joannem Fritzius, pastorem ad S. Jacobum, &c. Ibi exorsus Consul primarius dixit: Sicut ante aliquot septimanas allatae literae querelis de Nicolao Bustorpio, plenae Concionatorum Evangelicorum, ut vulgo vocantur: Jam ut controversia illa posset componi, ideo est hic conventus, & collectio facta. Ibi statim respondit *Nicolaus Bustorpius*, mihi nihil est negotium illis bonis viris: Ego hic per annos triginta concionatus sum, & honeste vixi: Et olim & nunc concionatus sum, CHRISTUM non pro voluntarie peccantibus, & pro eo qui voluntarie, tanquam laico, occideri aliquem passum & mortuum esse: Id quidem mihi non fit verisimile.

Hic responderunt Concionatores Evangelici, de tua nunc, *Nicolae Bustorpi*, probitate jam non disputatur, sed de eo, quod tu publice asseruisti, Christum non esse passum pro peccatis mortalibus, verum pro his quemlibet satisfacere oportere suis meritis & operibus: Disputatur etiam de eo, an sit damnabile, Sacramentum altaris suscipere sub utraque specie, postquam tu illud simpliciter damnabile esse reputaveris. His tuis assertionibus nos opponimus verbum DEI dicentes. Talem tuam opinionem pugnare cum verbo DEI, & in divinis literis expresse damnari. Quod si placeat in clyto Senatu, & omnibus viris eximiis hinc praesentibus, hoc re ipsa demonstrabimus, & auditam nostram sententiam, audemus vestris judiciis submittere.

Nicolaus Bustorpius respondit: Cum non sim Doctor promotus & jam senex, ideo non possum disputare: Si vultis disputare, itate in Galliam & Parisiis disputate cum Doctoribus.

Concionatores dixerunt: Si tu es Canonicus & Concionator tanti temporis, & gloriaris pro concione de tua assertionem, & illam vis, ut dixisti tueri contra nos, cur allegas Luteciam? Sed haec effugia sunt: Tu hos tuos damnabiles errores hic palam asseruisti, ideo necesse erit etiam in hoc loco te illos tueri. Si non videas commodum, & periculum te esse disputationis, appella tuos socios Dominos Doctores, ut illi tuam vicem subeant.

Sic tandem surrexit *Bustorpius*, & adiit Doctores Theologos, & Jurisperitos, sic praefatus: Venerabiles Domini, oro V. Dig. ut me velint in suum patrocinium suscipere, & hanc meam sententiam, quae & vestra est, tueri, aut pro me intercedere.

Hi omnes petebant deliberationem, qua concessa, tractarunt illud negotium, & tandem post prolixam consultationem, sic exorditur Doctor *Bartholomaeus Mollerus*.

Cum nostrum suffragium petat *Nicolaus Bustorpius*, spectabiles, egregii, & providi Domini in hac inclyta Hamburga, non potuimus ei denegare officium nostrum, & asserimus de ista prima opinione *Nicolai Bustorpii*, quod ego non dubitem hæc, non aliter à *Nicolao* prolata esse, quam ut magis populus retineretur in officio, & à peccatis retraheretur ad pietatem, ne subsequeretur securitas.

Bustorpius interloquitur, sic est, nec alia persuasione hæc sunt à me prolata, &c. Pergit *Doctör Mollerus*, & quod ad secundam sententiam attinet, notum est à Catholica Ecclesia universaliter prohibitum esse, ne aliter laicis, quam sub una specie detur Sacramentum Eucharistiæ, ideo ego ut obediens filius matris Ecclesiæ, non audeo aliter dicere, quam convenire laicis tantum speciem unam, si quis aliter sentiat, per me id ei licebit: Prævidit Ecclesia illa pericula, propter quæ calicis usum laicis ademit, alioqui fuere olim *Rostochii*, & in Ducatu *Megalburgico* aliquot calices, è quibus suxerunt sanguinem, sed tamen nec sic satis commode potuerunt administrare sanguinem, quin interdum aliquid adesset periculi, &c. *Doctör Henricus Wendsius*, dixit, hæc est quoque mea sententia cui ego acquiesco. *D. Guardianus ad sanctam Magdalenam*, ait Domine *Doctör Mollere*, multa immisces de calicibus, quæ tibi non erant injuncta, ut proferres.

D. Baroldus Mollerus respondet: Illa immiscui ad confirmandas rationes, cur olim subtractus sit calix Domini laicis. Interim & te forte talem declaras, quod velis deficere ab Ecclesia Catholica.

Dominus *Doctör Guardianus* ait: Illi Ecclesiæ me subjicio, ad quam me refert verbum DEI.

Dominus *Doctör Henningus Kissenbruggius* refert: Ego non aliter puto traditum esse primum articulum, atque est à Domino meo *Doctore Baroldo Mollero* relatum: Et sane quod ad secundum attinet, si erit Concilium obtemperandum, profecto omnino necesse erit, ut retineatur una species.

Dominus *Doctör Hermannus Langebeckius*, inquit: Etsi non sit hæc tractatio de meo foro, & meæ facultatis, tamen rogatus dicam, quæ sentiam. Nihil certius quam CHRISTUM pro omnibus peccatis & mortuum & passum esse, atque satisfecisse pro nostris delictis: Interim mihi sit credibile *Bustorpium* non aliter locutum esse, quam ut tanto magis ad poenitentiam, & vitæ piæ exercitia excitaret homines: Quod ad secundum attinet, profecto credo in tanta Doctorum in Conciliis

cillis congregatione Spiritum sanctum adesse, & ipsorum actiones gubernare, ubi etiam refertur Ecclesia, cui semper CHRISTUS adest *Matthæi* decimo octavo: Cum igitur in Generalibus Conciliis, sit de una specie pro laicis retinenda conclusum, ideo censo ego tantisper retinendam hanc consuetudinem, donec aliud quid statatur in generali concilio, &c.

Evangelici Concionatores dicunt: Reverenter petimus & oramus, ut dignentur D. Doctores boni consulere, si liberius pro offrenda veritate differamus: Nam quod ad personas vestras attinet, cuperemus quidem vobis omnia felicia, & vellemus pro nostro posse V. D. libenter inservire, imo V. D. propter titulum & eruditionem, ac nomen celebre magnificimus: Interim vindicandæ veritatis causa cogimur, jam respondere, tum quoque ratione officii. Et quidem miramur te Reverende Domine *Doctor Bartolde Mollere*, ut virum famigerosum, doctum & celebrem, ista dicta, istius *Nicolaï Bostorpi* a pietatem referre, & in meliorem intelligere partem, cum sint & impia, & blasphemata quæ homines non ad pœnitentiam, sed ad desperationem, & extremum pavorem adigunt atque remittunt, quia pœnitentiæ spes, & consolatio ipsis eripitur, & amputatur, postquam CHRISTI meritum, & ejus pretiosæ mortis efficaciam talibus denegatur, cui alioqui se totum concedit miser peccator. Sic enim docuerunt Apostoli, pœnitentibus annunciari debere remissionem peccatorum per CHRISTUM, & in ejus nomine *Luca ultimo*, *Actuum 2. 4. 10. & 13.* capitibus. Ideo tales opiniones non possunt ad pietatem, sed ad extremam impietatem transferri. Et profecto impia vox fuit hic *ex Bostorpio* audita, quod pro latronibus, & voluntariè occidentibus in primis pro uno studiosè aliquem occidente, non satisfacisset Christus: Cum nos contrarium asseramus. Et si quis vel viginti latrociniis occidisset, tamen nos non dubitamus, si vera ducatur pœnitentia, & ad CHRISTUM confugiat, quin misericordiam & remissionem peccatorum consequatur, & deinde si fructus postea dignos pœnitentiæ faciat, salvetur. Interloquitur Dominus Consul: *Sic si semper doceretur, profecto tunc in vestram irem sententiam.*

Concionatores Evangelici respondent: Et sic docemus, & hoc est perspicua scripturæ sententia: Quod etiam seriò predicemus pœnitentiam cujus secunda pars est fides respiciens in mediatorem CHRISTUM, testantur nostræ conciones, & pii auditores, nec unquam ali-

aliter docuimus. Nunc ut procedamus, respondemus ad secundum sic: Nec Catholicam & CHRISTI Ecclesiam oppugnamus, & si dicamus utraque specie non minus laicos quam Presbyteros communicandos, quoniam magis extenditur Ecclesia, quam ut sit comprehensa in Concilio Constantiensi. Nam CHRISTUS est caput Ecclesiae, & firmamentum & fundamentum, & Apostoli columnae Ecclesiae, ideo potius est, & erit CHRISTUS audiendus: Sunt & Apostoli citius audiendi, quam posterius quoddam concilium: Deinde post Apostolos sequuntur Martyres & Doctores Ecclesiae, qui in Ecclesia ante annos mille claruerunt, & nihil unquam de una specie laicis porrigenda fecerunt. Imo Irenaeus, Cyprianus, Augustinus, Beda, Bernhardus & nominatim etiam Thomas Aquinas, recordantur utriusque speciei laicis exhibitae, &c.

Cum igitur & CHRISTUS, & Apostoli, Martyres, & Patres pro nobis stent, ergo & vera Catholicaque Ecclesia à nostris quoque stat partibus, &c.

Doctor Mollerus dixit: Pie cognovit Ecclesia ibi esse vivum sanguinem, ubi est vivum & verum corpus; Quod absque sanguine non existit: Ideo sufficit una species: Quia quod Sacardotes utuntur utraque, fit ad majorem representationem Passionis Dominicae, & propter oblationem quae fit in Missa: Haec est mea sententia, quam retineo semper.

Concionatores respondent: Reverende Domine, Ecclesiae est mandatum, ut CHRISTUM audiat, Deut. 18. Matth. 17. Johan. 17. & verbum ejus veritas est. Cum igitur verba à patre accepta, etiam Apostolis communicaverit: Et expresse jam CHRISTUS dixerit, de utraque specie in tribus Evangelistis, & velit omnes bibere ex calice, profecto hic Ecclesia debet CHRISTUM audire: Et ne quisquam existimet ista CHRISTI verba non ad omnes Christianos pertinere, expresse inquit Paulus I Corinth. 11. probet seipsum homo, & sic de pane illo edat, & de calice bibat, ne sibi iudicium edat & bibat, &c. Jam venerande Doctor expendat V. dignit. quid hic homo significet, num quid ne Presbyterum? Cum igitur sic interpretetur CHRISTI verba Paulus, & totam institutionem etiam universae Ecclesiae Corinthiorum commendaverit, dicat nobis D. Doctor, quomodo possit illa dici, & esse Ecclesia CHRISTI, quae talia verba CHRISTI, Apostolorum, & Spiritus sanctus, expressa in sacris literis contemnat, aut

negligat? Quod autem dicitis, non constare vivum corpus absque sanguine, est in naturali corpore verum, sed hęc res Sacramentalis supra naturam est: Deinde qui talia commenta somniant, volunt forte ipso CHRISTO sapientiores esse: Et utile esset, tempore CAUSI tales extitisse, ut hujus eum admonuissent, sed si forte quispiam hæc aut alia CHRISTO protulisset, profecto non aliud responsum retulisset, quam quod Petro CHRISTUS dedit Matth. 16. Vade post me retro Sathana, non sapis ea, quæ sunt DEI. Ufus enim Sacramenti & institutionis totaque actio ex verbo, & elementis constat: Ideo præsertim plerosque diligentius studere in sacris literis, quam poculis invigilare.

Doctor *Mollerus* ait: Ego ut obediens filius Ecclesiæ Catholicæ, profecto in priori mea sententia: Quoniam ab Ecclesiæ communionis, & doctrina non patiar me divelli.

Concionatores respondent: Nec quidem nos à vera, & Catholica Ecclesia CHRISTI, quæ est ejus sponsa, discedimus: Atque ut ita respondimus *D. Mollero*, ita quoque & ad tua *D. Hermann Langenbeckii* argumenta respondere conabimur. Inquis enim ex Spiritu sancti instinctu esse unam speciem in Conciliis prohibitam, & laicis detractam: Verum nos respondemus: Nihil esse certius quam usum, & institutionem utriusque speciei esse profectam ex Spiritu sancto, qui de his locutus est, expresse in sacris literis: Ideo si quoque de una specie præcepisset Spiritus sanctus esset sibi contrarius, & sacras literas evacuet: Sed hoc non potest fieri. CHRISTUS loquitur, ubi duo aut tres sunt in nomine meo congregati, ibi ero medius *Matth. 18.* Sed expandantur verba *in nomine meo*, hoc est, juxta mandatum & verbum Christi, &c. Probate Spiritus num quid ex DEO sint, ait Johannes: At hic spiritus de quo *D. Hermannus* inquit, non est ex DEO, sed refragatur verbo DEI. CHRISTUS ait Johannes 5. & 6. Quod venerit in nomine patris sui, hoc est, ut se ibi explicat, quod quæ ei pater in mandatis dederit perficiat & exequatur. Jam doceat quoque *Doctor Langenbeckius*, in quoque illi, qui fuerunt in *Concilio Constantiensi* congregati, fuerint collecti in nomine CHRISTI, hoc est, ut juxta institutionem, & mandatum CHRISTI omnia exequuti sint? Quod vero promittit Christus *Matthæi* ultimo, se permanfurum nobiscum usque ad consummationem seculi, &c. non potest ad illa concilia, quæ contra scripturam concluderunt torqueri, quia ibidem addit hæc verba CHRISTUS. Quocumque ego præcipio vobis, hæc tantum facite, &c. Item docete omnes gentes, quæ ego præcepi. Ideo

Ideo cum error *Nicolai Bustorpii* sit manifestè monstratus, oramus prudentissimum Senatum, ut is jubeatur sua confiteri errata, & revocare quæ contra scripturam protulit pro concione.

Doctor *Bartholdus Mollerus* interloquitur: Quicquid tandem proferatis, tamen magis est Ecclesiæ credendum quam vobis, & quæ *Nicolaus Bustorpius* dixit, eo zelo dicta sunt, ut ad timorem, & ad pœnitentiam homines excitaret.

Nicolaus Bustorpius ait: Ideo non sum male locutus, sed bene, si omnia rectè considerentur, cur igitur ego revocarem? Concionatores respondent, de Ecclesiâ diximus: Et quod ad te *Nicolae Bustorpi* attinet, est nunc torqueastua verba, extat tuum apud nos chyrographum, in quo te aliter declaras: Si Dominis placeat proferemus. Interloquitur unus ex consulibus. Non erit opus illud proferre, cum jam antea copiam istius viderimus: Interim tamen offertur *Doctoris Bartholdo Mollero* legendum.

Concionatores dicunt: Jam appellamus tuam *Doctor Mollere* conscientiam, cum sciamus te non adeo hebetem esse, ut dicas, an illa non sint impia? *D. Bartholdus Mollerus* post unam atque alteram lectionem chartæ, tandem respondit, juxta literam, ut hic habetur, est talis opinio hæreticum quid.

Concionatores respondent: Si est hæreticum, ergo revocet, *Bustorpius* ait: Nolo revocare, quia alia fuit mea opinio, & alia erat mea sententia. Est quisque interpret suorum verborum. Deinde nihil dubito, quin inclutus Senatus abunde cognoverit, qua ratione illa protulerim, ideo ego acquiesco meæ sententiæ.

Consul dixit: Cùm etiam & tui dicant te errasse, non pudeat te erroris (humanum est errare) ideo revoca simpliciter quæ imprudenter locutus es.

Nicolaus Bustorpius ait: Non sum quicquam mali locutus, Consul respondet: Audivisti quid hic tractatum est, ideo rotunde responde perita vel non, quid facere decreveris.

Hic Magister *Johannes Kloitius*, Secretarius Senatus ad se pertrahit *Bustorpium*, & clam ei ingerit persuadendo, ut revocet quò discrimen & periculum evitet.

Reversus *Bustorpius* fatetur se quidem ex mandato Senatus revocare, quanquam ignoret in qua re peccaverit, &c. Ipse tamen in extremo tandem senio, cum alibi ageret, & postea conversus, &c.

Tan-

Tandem istis finitis agebatur cum Sacellano ad S. Nicolaum, & cur tam impiè locutus fuisset de Missa, & de homine missificante (quem diabolis contulisset) quæritur?

Respondet ille: Et sic Judam & Petrum à CHRISTO appellatum, & missam esse rem diabolicam, quod se demonstraturum ex sacris literis indicat Sacellanus: Sed de consensu pastoris sui D. Johanna Zegenhagen dimittitur is Sacellanus vir alioqui doctus.

Et sic hoc colloquium habuit finem & dimissi sunt omnes.

ANno Domini 1527. est constitutus pastor ad S. Catharinam M. Stephanus Kempenus per legitimam vocationem templariorum, & aliquot Senatorum.

Interea licet non exiguam plagam accepissent Pontificum Nicolaus Buxtorpio; Tamen semper in concionibus suam doctrinam, & opinionem voluerunt defendere, & tueri, ideo coacti sunt Concionatores quosdam subornare, qui annotarent in singulis illorum Pontificiorum concionibus, quæ tum in personas Concinatorum, tum in doctrinam Evangelii profunderent: Illa ordine annotabantur.

Accidit autem ut præterito jam anno 1527. inciperent initium anni à nato CHRISTO 1528. protervis convitiis & insolentia quadam, ideo eò res deducitur, ut quidam Monachus Henricus Rensbergius in Monasterio S. Johannis, aperte die Jovis ante Pascha explicaret textum de duobus discipulis euntibus in Emahus, & inde astrueret institutionem super unam speciem pro laicis, addens damnabile & impium esse, si quis laicorum sumeret Sacramentum altaris sub utraque specie. Has impias voces die Veneris, quando pars passionis Dominicæ tractabatur, refutavit publicè in æde Cathariniana, propter infirmos tali offendiculo læsos, M. Stephanus Kempenus.

Interim cum hæc cognosceret Monachus Henricus Rensbergius, dixit palam pro concione: Ego nolo cum istis Lutheranis hic disputare, sed si mecum abierint Lutetiam, Lovanium vel Coloniam: In scriptis quidem hic agere cum ipsis possum, sed in prædictis Academiis poterit contra illos verbis agere.

Postea missis literis per aliquot cives rogavit obnixè eum M. Stephanus Kempenus ut se declararet, & si fieri posset secum de ista sua doctrina conferret, Confessus est coram civibus se quidem ita docuisse

sed literas nullas velle suscipere. Rogant igitur cives, si non personali-
liter, ut saltem in scriptis cum *Domino Stephano* ageret. Is respondit se
nihil horum facturum esse. Ideo diebus Paschalibus, cum illud Evan-
gelium de fractione panis die Lunæ in festo Paschali vel feria 2. Pascha-
tis explicarent Evangelici concionatores, diligenter quidem refuta-
runt hujus Monachi *Henricus Rensbergii* (præcipue Dominus *Stephanus*
Kempenus, qui nominavit Monachum) impias assertiones, & declara-
bant textum *Luca*, quomodo rectè intelligendus esset.

Interea *Rensbergio* interdicitur à Senatu concio, donec probavisset
sufficienter illa, quæ pro concione asseruerat.

Interea cum cives viderent varia meditari Pontificios, & quoque
plerosque Politicos, Jureconsultos, & in Senatu quosdam hoc unum
agere, ut opprimeretur veritas, tum etiam considerarent illam diver-
sitate, & dissentionem inter concionatores, ideo se aliqui college-
runt ad ædem *Divi Johannis* die Jovis ante Dominicam Misericordias
Domini, & concluderunt de quibusdam mittendis ad Senatum, ut illi
retinerentur in urbe Concionatores, qui palam veritatem tuerentur
& defenderent: Alii vero qui à veritate declinarent, ejicerentur.
Octo igitur missi à civibus dubium acceperunt responsum, donec tan-
dem iterum convenirent in Dominica Misericordias Domini anno à
nato CHRISTO 1528. & in eandem sententiam concluderent, ut antea:
Itaque postridie, hoc est, die Lunæ sequenti collecti sunt omnes cives
per totam urbem, & deliberarunt de exorando Senatu, ut propter
concordiam retinendam, & propter unitatem pacemque tam domi, &
in plateis quam in templis & Ecclesiis, stabiliendam utile esse, & sibi in-
primis necessarium videri, ut uniformis ceremoniarum usus ac forma,
& eadem doctrina ubique in omnibus templis absque dissidiis propagari
posset: Itaque petere omnes incolæ urbis Hamburgensis reverenter,
& officiose, ut ex convocatis Concionatoribus inprimis eliciant *vera*
pars scripturae sacrae, & verbo DEI, tantum in sua doctrina *magis acquiescat*
sive sint Pontificii, sive Lutherani, ut deinde qui propius ad verbum
DEI, & doctrinam Evangelii scriptam accedant, retineantur, & alii qui
longius à vera doctrina Prophetarum, Evangelistarum & Apostolo-
rum discedant, ab officio amoveantur & petulantiores urbe pellantur.

Cum ipsorum petitionem & amplissimam promissionem, quo-
modo cuperent in omnibus aliis Senatui sese subjicere, modo inte-
gram & salvam haberent retinerentque doctrinam veritatis, offerent

Consulibus & Senatoribus jubent isti eos altero die circa horam legitimam matutinam redire: Se curaturos, ut possent omnes Concionatores convocari ad statutum tempus: Die Martis post Misericordias Domini, hora statuta redeunt, & ad curiam eodem tempore vocati erant utriusque partis Concionatores.

Tunc comparuerunt ex Pontificiis hi omnes personaliter D. Bartoldus Mollerus, D. Henricus Wendtius, Henricus Reusbergius, M. Fridericus Henninges, M. Henricus Schrader / Fabianus Lubekanus, M. Mathias unter der Klufft / & Jodocus Siffridus, pastor ad S. Spiritum, &c.

Ab altera parte comparuerunt M. Stephanus Kempennus, pastor ad S. Catharinam, Johannes Zegenbadius, M. Johannes Fritzius, & Conradus Lunssemann / qui ad Mariam Magdalenam concionabatur. Hi quatuor Evangelici Concionatores, jam antea obtulerant Senatui, quid in singulorum concionibus reprehensione dignum observatum esset, & quod cum scriptura sacra & verbo DEI pugnaret.

Exorsus hic Consul dixit amplissimis verbis de studio Senatui, & de periculo & turbis, quae quotidie ex diffidiis doctorum oriantur dissevit. Itaque ut eis pramaturè occurrerent, hunc esse diem deputatum (ait) ut omnia componerentur. Asserere autem (pergit) novos concionatores (qui se Evangelicos vocant) & quaedam in scriptis obtulisse, unde constaret, quod contra nostros articulos in mandato singulis propositos & ubique affixos, peccassent Catholici doctores, aliquid tradentes & docentes ex suggestu, quod esset verbo DEI contrarium. Itaque illa ordine prout à singulis dicta & tradita sunt in concionibus, debent hic recitari, ne cui injuria fiat, & deinde illorum responsio audiri.

Legit Secretarius ordine singulorum opiniones publicè ab istis in suggestu ad plebem dictas.

Dominus Doctör Bartoldus Mollerus, hac protulit pro concione contraria sacris literis.

Communio sub una specie est vera & legitima.

Canon Missae potest secundum scripturam explicari.

Salutatio Angelica non tam salutatio est, sed etiam oratio à nobis ita usurpanda.

D. Doctör Henricus Wendtius has opinionis suas scripturæ contrarias in concione protulit.

De Trinitate nihil est in Evangelio expressum & scriptum, &c. Ma. men aeterna Trinitas creditur.

Maria est nostra spes, vita & salus, quæ contrivit caput serpentis,
In Cathedra Moysis sedere, significat confessionem audire.
Hic Doctor denegat iis absolutionem, qui nolunt sub una specie
communicare.

*Henricus Krensberg protulit has opiniones scri-
pturae contrarias.*

Ex textu Lucae 24. quando ex fractione panis agnoscerent disci-
puli CHRISTUM, eruitur institutio unius speciei pro laicis, ideo
peccatum est sumere utramque speciem, quia sanguis CHRISTI
non convenit laicis.

Ex scriptura potest probari invocatio hominum sanctorum, & in
CHRISTO dormientium.

Novi Concionatores laicorum os, manus & sanguinem acuunt
contra Ecclesiasticos, & spirituales, &c.

M. Henricus Schroderus hæc contra veritatem dixit.

DEUM adorare in spiritu & veritate, nihil est aliud, quam in tem-
plo, ubi est DEUS, &c.

*M. Fredericus Henninges (qui postea conversus, factus est
Superattendens Luneburgensis) hæc contra verita-
tem in concionibus protulit.*

Non est utile Christianis laicis cognoscere Evangelium, & scri-
tari scripturam propter periculum scandali, ne seducantur, & in erro-
rem cadant.

Episcopus potest quidem habere vel ducere uxorem, sed tunc cum
ea non potest in Episcopali officio existere.

Etiã Paulus videatur i Timoth. 3. dicere de uxore Episcopi, hoc
potius intelligendum erit de spiritali conjugē & liberis.

Apostoli post acceptum Spiritum sanctum deseruerunt uxores & libe-
ros, aut si non deseruerunt plane, tamen cum eis non habuerunt rem.

Etiã Paulus scripserit de Episcopi uxore, tamen cum hoc aliis Apo-
stolis non sit scriptum, merito hic dubitatur, quia priores Epistola ni-
hil de ea re tractavere: Paulus enim aliis tempore inferior fuit.

Sancti Patres propter castitatem retinendam sanguinem effuderunt.

*M. Matthæus unter der Klufft | hæc contra scripturam
protulit.*

Sacramentum Eucharistiæ est oblatio pro peccatis tam mortuorum
quam vivorum. Eff fff 2 Fi

Fidelium animæ post hanc vitam igne examinantur in purgatorio, sed inde Missis & Vigiliis liberantur. Item, ut invocatio sanctorum potest ex scripturis probari, ita contra Energiam scripturæ est vis Sacramento Eucharistiæ sub utraque specie laicum.

Fabianus Lubecensis hæc protulit contra verbum DEI.

Institutio unius speciei pro laicis reperitur *Luca* ultimo. Nisi aliquid addendum esset scripturæ, à nobis non posset intelligi. Ut verbi gratia, quis posset intelligere vocem fermentum, in sermone CHRISTI: *Cavete vobis à fermento Pharisæorum*; Item *deponite vobis fermentum*, &c. Hic nisi additio accedat, non potest scriptura intelligi.

Nemo salvatur, nisi per impletionem legis, &c.

Hæc sunt dicta quæ novi Concionatores, qui se Evangelicos vocant reprehendunt in Catholicis.

Consul quærit à Catholicis, qui ad hæc respondeant? *D. D. Borsoldus Mollerus*, petit sibi & suis concedi deliberationem.

Post deliberationem respondit *Mollerus Doctor*, Egregii Domini, fatentur quidem plurima ex parte, quod hæc axiomata in concionibus suis protulerint, sed non tamen iis verbis & forma ideo petunt libertatem in scriptis communicari, & deinde nobis concedi, ut postea quæ à nobis dicta sunt, & quomodo illa sunt prolata conscribamus. Quæ deinceps capitibus Ecclesiæ & V. P. celebres Domini Senatores subiciemus judicanda. Nam cuiusvis iudicio nos non sumus subjecti.

Mox *Jodocus Siffridus pastor ad S. Spiritum* dixit: Præstantes Domini Consules & Senatores. Ego nihil docui de quo mihi confiteri, quod impium posset esse: Evangelia Dominicalia ordine explicui pro mea simplicitate, & non puto me quicquam, quod posset esse vel nocivum, vel impium docuisse. Interim si quis sit, qui in me habeat aliquid reprehendendum, libenter eum audiam, & illud amice suscipiam.

Consul hic interloquitur, Domine *Doctor Wendt*, quid vos ad hæc dicitis?

Doctor Wendt respondet: Pleraque eorum à me dicta sunt sed non ita: Nec ego quempiam à Confessione rejecti, nisi quod unus quispiam veniret dicens: Ego CHRISTO confessus sum delicta, ad quæ respondi, ergo te quoque CHRISTUS absolvat.

Rensbergius fatetur se ita de Sacramento Eucharistiæ, & de sanctis docuisse, sed posteriorem negavit propositionem. A. F.

M. Fredericus fatebatur se ita docuisse.

M. Schroderus majori ex parte negabat omnia.

M. Matthaus hæc fatetur se tradidisse.

Fabianus dixit se non dixisse ex Luca quicquam de una specie, sed tantum, se disputasse de eo loco ex quorundam doctorum opinione, secundam quoque opinionem negavit, nisi quod asseruisset *Pauli* Epistolæ esse difficiles intellectu: Tertiam assertionem sic quoque invertit. Qui ad annos discretionis pervenit, obligatur ad observationem mandatorum, si velit salvari, &c.

Doctor *Bartoldus Mollerus* agre ferens ipsorum levitatem, & facie commotatus dixit ad suos. Quis bonorum cum talibus inconstantibus, & versipellis hominibus negotium haberet? Mihi dedistis in mandato, respondendi potestatem vestrum omnium nomine, jam ipsi respondetis & me confunditis: Ideo adjuro vestram conscientiam per DEUM, ut libere dicatis, an non commune omnium vestrum fuerit suffragium, de tali responso dando? Fassi quidem sunt alii, sed interim paululum tacentibus omnibus, dixit quidem ex Consulibus, Ego pro mea persona non rejicio consilium D. Doctoris *Bartoldi Molleri*, quia æquum est, ut Catholicis tradantur axomata, quorum accusantur ab altera parte, ut post longam deliberationem de ipsis conferant, & ea quæ à se putent dicta esse, conscribant, & Senatui tradant, ut is aliorum, hoc est, doctiorum judicia super his rebus expetat. Nam quis hic poterit judex esse: Res excedit meum ingenium & intellectum: Sic credo & alios in Senatu sentire, &c.

Hæc responsio Pontificiis plurimum placuit, sed hic cives per suum oratorem sic responderunt: Celebres & prudentes Domini, & nos essemus facile contenti vestro consilio, nisi jam alii Concionatores excepto *Doctore Mollero*, ultro confessi essent quid, quæ & qualia docuerint, quid igitur opus erit longiori deliberatione? Ideo petimus, ut utraque pars audiatur.: Nam ex illa collatione, auxiliante Christo, potest demum aliqua ex parte cognosci, utra longius à scriptura & verbo DEI aberret: Deinde expendat V. P. si jam rebus non confectis, & toto negotio incomposito discederemus, majorem suborituram altercationem inter Concionatores utriusque partis, & subsequituram distractionem inter cives, & turbam & tumultum in posterum metuendum esse. Ideo censemus utile & necessarium esse, ut de Propositionibus jam palam à Catholicis, concessis & permissis agatur ab

utraque parte, petimusque reverenter, ut nostris in ea re votis annuat Inclutus Senatus. Quod ad judicem attinet, nec vestra Prudentissima nec nos possumus in talibus controversiis judices esse: Sed judicet verbum DEI, & petatur ex sacris literis de toto negotio iudicium.

Consul hic alloquitur Concionatores Evangelii dicens, quem vultis eligitis judicem, & quis hic poterit esse iudex? Concionatores responderunt, verbum DEI erit regula & norma iudicii, ut in omnibus controversiis dijudicandis & erroribus refutandis. Jam V. P. in Propositis articulis utrique parti, & aperte per civitatem passim acrius mandavit, ut omnes in primis studerent, quo verbum DEI siceret, & pure docerent, &c. Jam nos juxta istum articulum pure, siceret, & absque additione docuimus verbum DEI, & quosvis hic appellamus si qui sint, qui possint de nobis contrarium ostendere, nos id feremus: Verum jam certum est nostros adversarios egisse contra istum articulum, ut ex aperta divini eloquii scriptura commonstrari poterit coram vobis Senatu & civibus. Extat novum & vetus testamentum, ex istis petatur de omnibus articulis, & propositionibus adversariorum perspicuum iudicium.

Consul jubet utramque partem discedere, ut ex communi deliberatione aliquid postea proponatur: Postea revocatis utriusque partis concionatoribus dixit Consul: *Et Senatui Tribuniisque potestati ac civibus hoc placere, ut quod magis consonum sit verbo DEI retineatur: Mandare igitur, ut cui parti incumbat primum dicere, illa incipiat.*

Doctor *Bartoldus Mollerus* sic incepit: Quicquid in Concilio ordinavit Ecclesia quæ est firmamentum, & columna veritatis esse Paulus id observandum: At illa in Concilio Constantiensi explicans scripturas voluit certis de causis, ut laicis una species porrigeretur, ergo id ita faciendum.

Deinde in vivo corpore semper est sanguis, ergo quia non mortuum sed vivum sumimus corpus CHRISTI, est quoque ibi sanguis &c. Ergo in hac sententia permaneo: Alii eligant quod ipsis placet.

Concionatores Evangelici respondent: Ecclesia est *teste Paulus* columna, & firmamentum veritatis, at veritas est comprehensa in verbo DEI, imo ipsa est veritas, Johan. 17. & ipse CHRISTUS cum sit veritas, & testetur de veritate, Johan. 14. & 19. ergo necesse est, non aliter firmamentum, & columnam veritatis esse Ecclesiam, quam ut

conservatricem verbi DEI, id est, Evangelii & sacrarum literarum, tum quoque quæ testetur de suo sponso CHRISTO, ipsa cum sua doctrina, existente veritate. Deinde sponsa & uxor est viro subjecta, &c. Ideo vera Ecclesia, quæ & veritati alligata, & CHRISTO subjecta, contra mandatum CHRISTI nihil facit. Sed jam non disputamus de Ecclesia, sed de utraque specie Eucharistiæ, imo potius de eo an vos (qui nomen Catholici, vobis usurpatis) hic ex mandato DEI usurpaveritis ea, quæ hæctenus docuistis & tradidistis.

Multa sunt hæctenus sub nomine Ecclesiæ palliata, & sub prætextu Spiritus sancti, quælibet sunt miseris obrusa, licet nihil horum extaret in sacris literis. Si vero Spiritus sanctus testatur de CHRISTO. Ergo CHRISTO & ejus institutioni non potest esse contrarius. Ideo qui ex DEO est, verbum DEI audit, Joh. 8. Quare illa non potest esse vera Ecclesia, quæ sibi quotidie aliquid novi fingit, sed quæ est observatrix mandatorum sui sponsi CHRISTI.

D. *Bartoldus Mollerus* dicit: Ego ero membrum Catholice Ecclesiæ, nec ab ea me amoveri patiar.

Concionatores Evangelici respondent: Nec nos patiemur nos à vera & Catholica Ecclesia dimoveri. Verum nos aliam facimus Ecclesiam, eamque ex verbo DEI, quam Romanam, sed de toto negotio hic copiesè nuper in causa *Nicolai Bustorpii* est actum coram Senatu. Nos fatemur unum esse ovile & unum pastorem *Johannis 10.* ideo non nisi unam veram & certam Ecclesiam esse. Sed ipse ait: Oves meæ vocem meam audiunt, & agnoscor ab eis, & aliorum voces nec audiunt, nec ipsos sequuntur. Si igitur in numero harum ovium estis, si estis in vero ovili CHRISTI, ostendite quæso & proferte vocem pastoris CHRISTI, aut profecto non pertinetis ad ovile CHRISTI, sed potius ad Sathanæ congregationem, nisi convertamini.

Hic tacuit gravis alioqui vir D. D. *Bartoldus Mollerus*, ideo conversi ad D. D. *Henricum Wendinum*, ajunt profecto male fecistis, quod illum virum petentem absolutionem, tam jocosè dimiseritis, postquam duceretur vera pœnitentia crederetque in CHRISTUM, dicens, se CHRISTO sua vitia confessum esse. Pœnitentibus & Evangelio credentibus ignoscit DEUS per CHRISTUM: Ideo iste vir non debebat rejici. Nam etsi nihil tibi confiteretur, sed diceret se CHRISTO confessum esse, debuisses ei absolutionem in nomine CHRISTI adhibere. Quando enim vobis homines consentitur, quid aliud est, quam
Chri-

CHRISTO? Quando nos Sacramenta administramus, quid aliud est, quam Christum administrare, & nos vice CHRISTI fungi? Quis est, quando nos in nomine Christi absolvimus, quam quod hoc ipse Christus faciat? Pluris ne tu facis confessionem peccati, quæ tibi fit, quam eam quæ Christo fit?

D.D. *Henricus Wendtius* dixit: Si confessus fuisset absolvissem eum, & neminem à Sacramento abjeci nisi, illum quem, posuam non confessum esse.

Concionatores ajunt: Nihil aliud habes quod proferas? D.D. *Wendtius* respondet nihil.

Concionatores replicant: Negas igitur alios articulos, & animata tibi prælecta, & ex tuo ore in concione excerpta?

D.D. *Wendtius* ait: Nego, nam ita non sunt à me prolata.

Concionatores respondent: Etsi sciamus talia à te dicta & tractata esse, tamen cum neges, acquiescimus tuæ negationi.

Quare ad te *Rensbergi* tendimus petentes, ut tu de tua doctrina cum sacris literis pugnante, rationem reddas.

Rensbergius incepit latine loqui.

Concionatores dicunt: Loquere Germanice, ut omnes intelligant, idem petunt omnes cives.

Interloquitur Consul *Henricus Salsburgius*, (qui erat vir doctus & jureconsultus D. J. U. & Eques Auratus) dicens optatissimi cives sinte & permittite eum loqui latine.

Cives respondent: Spectatissimè Consul qua de causa?

Consul respondet: Quia non fuit hætenus usitatum in Ecclesia disputare Germanicè coram laicis de articulis Christianæ fidei, quod est etiam in jure prohibitum.

Johannes Zegenbagen occurrit Consuli dicens: Forsan jus *Canonium*, sed esto sit etiam *jus civile*, pluris est nobis *Paulus* quam *Justinianus* & *Bartoldus*. *Paulus* jubet in congregatione communi lingua *vernacula* esse, ut *ceteri* intelligant, 1 Corinth. 14. Verum hoc pacto te Consul declaras, quod à Pontificiorum partibus stes. Obsecramus igitur, ut istis te quoque adjungas, & cum ipsis contra nos disptes.

Hic tacuit Consul *Salsburgius*, vir alioqui gravis & celebris.

Concionatores dixere: Ne tamen hos habeamur quasi barbari indocti, placet equidem nobis, ut is sua latinis proferat verbis.

Rensbergius igitur exoritur sic: Justum & æquum est obedire Ecclesiæ, quia scriptum est in Evangelio Matth. 18. Qui non audit Ecclesiam, sit tibi Ethnicus, &c. Jam Ecclesia ordinavit unam institutionem, ergo merito huic in rebus talibus acquiescimus: Vos autem hoc non facitis, ergo merito inde colligitur, quid de talibus sit sentiendum.

Deinde notum est ex *Rom. cap. 13.* quod sit obediendum Potestati superiori, quia illa est ordinatio DEI, jam supremum caput in Germania Cæsar mandavit nostro Senatui & nobis omnibus. Ne quicquam ex nova doctrina reciperemus in Ecclesiis nostras, ne quoque mutetur ritus administrandi Sacramenta, vel ut mutaremus ceremonias illas, ne quoque omitteremus veterem canendi, celebrandi & officii in Ecclesia consuetudinem.

Sic satis dixi, quia nobis prohibitum est, disputare cum hæreticis: Vos ab Ecclesia discedentes & magistratui supremo immorigeri facti, merito sic potestis nominari, ideo nolo vobiscum disputare.

Repetitur latine Argumentum primum à *Magistro Johanne Fritziō*, & explicatur coram civibus Germanicè per *Stephanum Kempenum*, deinde datur responsum latinè quod postea Germanicè explicuit coram civibus *Kempenus*: Vos semper profertis Ecclesiam, jam antea in responso dato *D. Mollero* diximus Ecclesiam esse alligatam verbo DEI, & ex veritate illam agnoscere. Locus *Matthai 18.* non huc pertinet, sed refert de pertinacibus & perseverantibus in delictis. Jam ex te quaerimus an simpliciter Ecclesia aliquid possit, citra & extra CHRISTUM, & contra CHRISTI mandatum statuere? Hoc si possit, non esset Christi sponsa nec ei, ut uxor viro subiecta veluti dicit Paulus *Ephel. 5.* Nos sumus obedientes veræ Ecclesiæ, quæ nobis CHRISTUM ostendit. Ad secundum, quando & hoc repetitum esset, sic respondent: In omnibus rebus licitis & mundanis, fatemur justam & debitam nos debere obedientiam Cæsari & magistratui, sed Paulus addit in eo loco: Esse ipsum ordinationem DEI, & ministrum DEI, ergo DEO non possunt præferri potestates, sed subsunt DEO, ideo DEO magis quam hominibus est obediendum, *Actor. 4. & 5.* Item, CHRISTUS ipse ait: Date DEO quæ sunt DEI, & Cæsari, quæ sunt Cæsaris. Tu vis hoc Cæsari ascribere, ut ministro DEI, quæ sunt DEI solius, & DEO ascribenda tantum sunt.

Ad tertium argumentum, postquam & illud retractassent, sic ajunt: Si est in jure prohibitum cum hæreticis disputare, ergo nos

merito non disputaremus vobiscum. Nam illi proprie hæretici sunt, qui discedunt à CHRISTI doctrina, & à verbo DEI. Quomodo enim illi possent esse vel dici hæretici, qui in verbis CHRISTI (sua fundam, qui perspicua & aperta nituntur scriptura?

Cùm ad hæc taceret *Rensbergius*, dixerunt Concionatores Latini: Tu quoque gloriatus es te posse ex verbo DEI, & scriptis divinis probare invocationem sanctorum, quod petimus nunc à te fieri.

Rensbergius, de ea re de liberabo mecum adhuc.

Concionatores respondent: Nuper pro concione gloriabundus dixisti te demonstraturum esse, nunc negotium in deliberationem sumis. Hinc inter omnes factus est risus.

Concionatores cœperunt *Fabianum* alloqui sic: Excusationem tuam diligenter suscipimus, interim certum est dixisse pleraque eorum te pro concione. Recte autem dictum est nos omnes obstrictos esse ad observationem mandatorum, sed debuisses addere: Nos in Canibus habere satisfactionem, & impletionem legis, Matth. 7. & Rom. 10. & propter transgressionem, & delicta esse maledictioni legis subiectos, verum nos ex gratia habere remissionem, & liberationem à poenis per CHRISTUM.

Fabianus ait: Peccata etiam per pœnitentiam remittuntur, Ezechielis 18. Luc. 13.

Concionatores respondent: Hæ sententiæ tradunt agendam esse pœnitentiam, quod & nos fatemur: Nam remissio peccatorum non potest nisi pœnitentibus contingere, sed per & propter Christum.

Fabianus replicat, Hieremiæ 31. habetur: Si tu me convertas, tunc convertar, &c. ergo pœnitentia opus est.

Concionatores respondent: Illud dictum nostræ sententiæ conducit & suffragatur, quia & nos docemus pœnitentiam ex DEO esse, & quidem rectè ait Paulus: Nihil ex nobis, nihil ex operibus, DEI donum est, ne quis gloriatur, Ephes. 2.

Tacente *Fabiano*, cœperunt alloqui Magistrum *Fredericum Huningum* (qui postea conversus, factus est Superattendens Luneburgensis) *M. Frederice*, quasumus & obsecramus te, ut digneris tuam quoque assertionem ex verbo DEI commonstrare.

M. Fredericus respondet: Illa habentur in Epistolis Pauli.

Concionatores replicant: Non est sic, quia Paulus non loquitur de Spirituali & mystica uxore, sed de carnali & gignente liberos.

M. Fredericus ait: Oportet nos mysticum sensum cognoscere & expendere, aliqui doctores interpretantur illum locum de Ecclesia.

Concionatores respondent, aliqui etiam illum locum explicant, de vera & legitima uxore & liberis: Et hic est textus tam perspicuus, tam clarus, ut tuis nugis & mystico sensu obscurari non possit, & legatur textus.

Mox omisso *Frederico* qui tacuit, adeunt *Matthaeum* unter der Klufft petentes commonstrationem suae assertionis, respondet ille simpliciter, Ecclesia sic sentit, sic docet, ideo ego maneo in mea sententia.

Concionatores replicant: Non est vera Ecclesia, quae à suo capite CHRISTO, & à verbo DEI discedit, & illa doctrina non potest esse in Ecclesia certa & vera, quae non habet fundamentum in verbo Dei.

Ipsa quoque tacente adeunt *M. Henricum Schroderum*: Nos quidem miramur te illa negare, quae tuo tamen ex ore sunt excepta & audita: Sed nos sumus tecum contenti, & oramus tuam pietatem, ut consideratis singulis velis nostrae sententiae accedere.

Cum igitur ita cum omnibus egissent Concionatores Evangelii, factum est silentium. Hic insisterunt vehementer cives, ut postquam Pontificii non observassent mandatum Senatus, imo contra verbum DEI egissent, etiam juxta formam mandati Senatus punirentur. Nam si Evangelici Concionatores fuissent convicti, profecto aut igni aut aqua eos punivissetis (ajunt) tandem intercedente *Stephano Kempeno* eorum res est transacta, ut cives negotium ad Senatum, ita devolverent, ut ejectionis quinque Pontificiis, qui occasionem tumultui dederant, reliqui manerent: Sic ejectionis sunt, nempe *Rensborgius*, *Nicolaus Bustorpius*, *Visbeckius*, *Matthaeus* unter der Klufft & quidam Sacrificulus dictus *Fassbender*: Ajunt deinceps: Possit quidem *Doctori Mollero*, & *Fabiano* concedi, ut docerent: Interim ipsos petere, ut *Doctor Wendius*, *M. Fredericus Henningius*, & *M. Henricus Schroderus* revocarent suos errores. Sic egit Senatus, & habuit istius diei colloquium suum finem.

Sed statim ex urbe discessit *Doctor Bartoldus Mollerus* Rostochium, ubi mortuus est anno 1530. item quoque discesserunt *M. Fredericus Henningius*, & *M. Henricus Schroderus*: *Fabianus longius*, & diutius reliquis hic mansit, nisi quod nollet revocare, ideo mansit usque ad festum Pentecostes, & circa illud discessit quoque ex urbe.

Hoc tempore vocatur in pastorem Petri, vir pius disertus & doctus, *Johannes Boldewan*.

Vocatur etiam hoc anno *Johannes Bugenhagenus*, Pomeranus Doctor

ctor ex Witeberga, ut constitueret ordinationem Ecclesiasticam, & ad disponenda ministeria & Scholas. Conscriptit ordinationem Ecclesiasticam ibidem D. *Bugenbagius*.

Anno 1529. sunt Monachi male viventes ex Monasteriis ad S. Joannem, & ad D. Mariam Magdalenam turbati ea lege, ut quidam annuum haberent stipendium videlicet 10. florenos, aut ut victum haberent diebus vitæ suæ. In Cœnobio Johannitarum est Schola civium ordinata, & duo Magistri sunt missi ex Witeberga à Doctore *Bugenbagio*, *M. Theophilus Hollandus*, in linguis valde exercitatus, & *M. Martinus Delius*, qui & Rectoris & Conrectoris vices subibant.

Anno Domini 1529. postquam propter valetudinem non potuit Ecclesiæ præesse *Johannes Boldewannus*, vocatur in ejus locum Dominus *M. Johannes Epinus*.

Anno Domini 1531. moritur *Joannes Zegenbagius*, pastor ad S. Nicolaum relictis pupillis ex quibus in egregie doctum virum evasit filius, *M. David Zegenbagius*, qui postquam Bremæ & Brunsvigæ Scholæ præfuisse, moritur in ministerio Brunsvigæ anno 1561. p. 16. vir florens ætate, qui quoque Brema ejectus erat à Sacramentariis, cum aliis propter constantem confessionem, anno Dni 1561. *Johanni Zegenbagio* succedit *M. Joachimus Franckius*, vir excellenter doctus.

Anno 1532. pridie Pentecostes eligitur unanimi consensu, tum electus quam ministerii in Superattendente, & ordinarius Professor in summo templo, & postea sumptibus Senatus promovetur in Doctorem D. *Johannes Epinus*.

Jam ordine recensebimus ibidem pastores, & Sacellanos in ea Ecclesia. *Stephanus Kempenus* præfuit Ecclesiæ Christi in æde Cathariniana, usque ad annum 40. quo moritur in CHRISTO, & habet successorem doctissimum & clarissimum virum, civis filium, *M. Joannem Westphalum*, quo exaltato in Superattendente anno Dni 1577. succedit ei *M. Georgius Stamcken*, Brunsvicensis, vir eloquens & doctus: Sub his Sacellani fuere ordine hi omnes, *Matthias Krogerus*, qui propter valetudinem officium deseruit, *Mauritius Gupelmannus*, qui de relicto ministerio Ecclesiastico privata negotia exercuit: Postea quidam *Arnoldus N.* & quidam *Michael* contententes invicem dimittuntur: Vocantur autem *Hermannus Bissfeldt*, & *Johannes Guffro*, & *Gustrovio* anno 1539. mortuo succedit *Sebastianus Fridachius*, & *Hermannus Bissfeldio* mortuo anno 1547. succedit *Georgius Tappius*, & anno quoque anno 1548. accedit tertius collega vir doctus & eximius *Conradus*

aus Gerlacus. Post demortuum *Fridachium*, vocatur *Johannes Magdeburgicus*, *Georgio* autem *Tappio*, & *Johanne Magdeburgico* peste demortuis anno 1565. succedunt, & *Conrado Gerlaco* accedunt *Christianus Griphius*, & *Christianus Norendorphius*, qui tres ibi adhuc in ministerio agunt sub *Westphalo* pastore.

Johanni Zegenhagio Diaconi fuere *Jacobus Laurentius*, & *Nicolaus Nambaw* / qui etiam sub *M. Joachimo Franckeno* viro eleganter docto perstiterunt, in eo ministerio usque ad mortem; *Jacobo* mortuo anno 1550. & *Nicolao* anno 1546. succedunt *Joachimus Rufenbiter* / qui postea abiit in Ducatum Megapolensem, & *Johannes Daventriensis*, qui proficiscatur ad terram Hadelensem, & in utriusque locum venit *Alexander Meppensis*, & *Hubertus Veilanth* / qui obiit anno 1555.

Tertius pastor ad S. Nicolaum fuit *Theodorus Henricus Phrisius*, vir eloquens, & habuit collegam *Alexandrum Meppensem*, & *Johannem Lubecensem*, qui proficiscatur in Marchiam, & *Faustinum Wilken*.

Quartus ibi pastor post demortuum *Theodorum* anno 1563. erat *Johannes Sarrius*, qui moritur peste anno 1565. & habet successorem *M. Davidem Penthornen* / virum doctum, & modo hoc anno 1581. Superintendentem, & sub hoc posteriori mortuus est *Alexander Meppensis* anno 1569. item cum pastore *Sarrio Faustinus Wilkenus*, & utriusque succedit in Diaconatu *Benedictus Kockius*, & *Cassarus Briffenerus*.

Pastor in Parochia D. Petri fuit primus *Joannes Baldoswinus*, & huic succedit *M. Joannes Epinus*, & huic assumpto in Superattendentem, *M. Joannes Garzens*, qui nescio ob quas rixas abiit in Marchiam, & habuit successorem *M. Johannem Hogelkenum*, sub his quatuor fuere Diaconi, *Henricus Hartwicus*, & *Marcus Aldachius*, qui mortuus est anno 1542. & ei succedit *Tilemannus Probst* / qui moritur anno 1551. & istis duobus accesserat tertius *Hermannus Hannoveranus*, qui moritur anno 1552. & his duobus succedunt *Johannes Trajectinus*, & *Joachimus Magdeburgicus* scriptis clarus, qui dimittitur anno 1558. propterea quod quaedam edidisset citra consensum Superattendentis *Pauli ab Eisen* Doctoris.

Post *Hogelkenium* mortuum eligitur pastor Petrinus, *M. Joannes Crispinus*, vir eruditus: Et is præter *Henricum Hartwicum* / & *Johannem Trajectinum* habuit etiam collegas *Michaelem Clenovium*, *M. Samuelem Helbergium*, cui peste mortuo anno 1565. succedit Mag. *Paulus Hartwicus* / *Henrici filius*.

Sextus pastor Petri post *Crispinum* anno 1566. mortuum fit *M. Nicolaus*

colaus Staffhorstius, sub illo sunt collegæ, Johannes Trajectinus, Michael Glenovius, & M. Paulus Hartwich.

In Parochia Divi Jacobi fuere pastores, primus M. Johannes Frizius, qui pietate & doctrina perstitit in suo ministerio, usque ad annum 1545, quo anno mortuus est, & tunc habuit successorem M. Johannem Gerzenum seniore, qui ex Marchia revocabatur anno 1546. sed ibi officio, nescio ob quas contentiones, quas cum Westphalo habuit amovetur, anno Domini 1551. & tunc Neobrandenburgum abiit, & ibi succedit M. Johannes Bodekerus, vocatus anno 1552. vir doctus, & his tribus erant Collegæ, Johannes Flammius, & Servatius Eggerdes, qui postea propter senectutem & valetudinem deseruerunt officium, & eis accesserat Casparus Hachrat / sed ipso in Dithmarsiam abeunte succedunt istis tribus Hermannus Suavius, Jacobus Krogerus, & M. Jacobus thor Mösen. Suavius moritur anno 1562. & M. Jacobus jur Wilen, anno 1564. & in illorum locum vocantur M. Jodocus Sursumb / & Albertus vom Dale.

In templo S. Spiritus fuere pastores ordine, Johann Soleweldens, qui obiit anno 1534. Matthias Kröger / qui obiit anno 1561, & post illum M. David Penshornius, qui postea vocatur ad pastorem, D. Nicolaus, & tunc ei succedit Casparus Brisnerus, & post illum Martinus Heikampius.

In Monasterio Divæ Magdalænæ, primo Stephanus Kempens, & post illum translatus ordine ibi fuere concionatores Conradus Luytmannus, deinde Petrus Monachus, Georgius Tappius, M. Joachimus Degenerus, Rumboldus Flandrus, & Johannes Sies.

In Monasterio Doctor Johannes Theodorus, Henricus Phisius, deinde Magister Nicolaus Barsmannus, cui succedit Johannes Sartius, & post ipsum M. Hermannus Drugman / & illi mortuo succedit M. Johann von Deuten.

In Xenodochio Divi Georgii extra mœnia Michael N. Johanes Gustrow / Reinerus N. Magister Joannes Hogelkennus, Meinhardus Stroger, cui successit Henningus Wickgrevis, &c.

Primus Superattendens fuit ibi D. D. Joannes Apinus, & secundarius lector M. Joannes Frederus, in cujus locum successit discedens anno 1548. M. Paulus ab Eihen / qui mortuo D. Apino succedit anno 1556. & promotus in Superattendentem, M. Joachimum Degenerum, habet collegam & lectorem ordinarium.

In hac Ecclesia mota est controversia, an passus esset CHRISTUS apud inferos, sed postea illa est sopita.

Doctor *Apinus* fuit in Anglia, sed noluit consentire in Regis decretum de facto divortio, fuit in Dania & simul plantavit ibi Ecclesiam in regno & Academiam Haffniensem ornavit: Scripsit contra *Interim* cum suis: Item contra *Osiandri* dogmata: Edidit scriptum de Justificatione, & Explicationem Psalmorum.

Doctor *Paulus ab Eitzen* scripsit contra Sacramentarios & Commentarium in Genesim Hamburgæ.

Scripsit multa & varia opuscula contra Sacramentarios, *M. Joachimus Westphalus*, &c. qui discedente *Paulo ab Eitzen* in Holsatiam est factus Superintendens, & eo mortuo, eligitur *D. Cyriacus Simon*, Lüneburgensis.

Thomas Croppenus, Secretarius Regis Daniæ, & postea civis Hamburgensis, ministris Ecclesiæ, & viduis ministrorum condidit proprias ædes, addens eis annuos redditus, vir piissimus: Qui hodie & sub annis 6. fuerint Superintendentes & pastores in hac Ecclesia cum Diaconis atque Scholæ collaboratoribus, istorum nomina extant in formula Concordiæ, &c.

De ECCLESIA URBIS LUBECENSIS.

ET si anni sint plures quam viginti, quando amanter per literas expeterem descriptionem renati Evangelii in celebri Imperii urbe Lubeca, aliquoties à Reverendo & eximio viro *M. Georgio Barth/ Osnaburgensi*, qui diu ibi Seniore pastorem egit nihil tamen unquam impetravi, semel tantum respondit, historiam renascentis Evangelii in urbe Lubeca descriptam, Domino *Doctori Wigando* jamdudum à ministerio Ecclesiastico Lubecensi communicatam: Interim ea subjiciemus quæ nobis de hac Ecclesia nota sunt.

Anno Domini 1530. reformavit ibi Ecclesiam Doctor *Johannes Bugenhagenus*, Pomeranus, & ministeria ibidem disposuit ordine: Atque tunc temporis in eo loco ordinavit Superintendentem *M. Hermannum Bonnum*, Quakenburgensem, amatum Luthero, & publicis encomiis à Philippo celebratum, Theologum absolutum, qui in tota Biblia scripsit justa & integra commentaria, sicut hoc de ipso testatur *Erasmus Sarcerius* in editis super Matthæum Scholiis, qui ibi sub *Bonno* anno Domini 1536. Conrectorem Scholæ egit, & conqueritur *Bonni* filius, *Arnoldus Bonnus* in evulgato libro, quod patris sui commentaria super tota Biblia miserit Basileam ad clarissimum Typographum *Johannem Opor-*

Oporinum, ibique ea ipsa perierint Bonnus utiles Ecclesiæ cantiones ordinavit. Mortuo scripsit Epitaphium *Petrus Vincentius*, *Uratislavicus* ibidem agens Rectorem, cui erat Prorektor *M. Hermannus Wipermannus*, Lemgovienfis: Bonno in Superintendentis officio successit *Valentinus Curtius*, homo senex, & novi ego aliquando in hac Ecclesia ministros Ecclesiarum, *Petrum Urimershemium*, pastorem *Jacobinum* & *Brixium Nordamum*, viros doctos: Qui jam sub sexennio ibidem fuerint pastores & ministri Ecclesiæ, atque Ludirectores cum collaboratoribus, istorum nomina extant, hodie in Formula Concordiæ scripta: Vixerunt ibidem in urbe hac Doctores Theologi *Erasmus Liberus*, & *Johannes Draconites*, & ibidem aliquot erudita scripta ediderunt.

Opto autem reverenter à clarissimo & spectata eruditionis viro Domino *M. Andrea Pouchenio* ibidem post *Curtium* Superintendente celebri, ut ipse plenam renati Evangelii in inclyta Lubeca historiam conscribat, & nobis atque Ecclesiæ DEI communicet.

Certamina novi ego ibi duo fuisse: Primò movit ibi quidam imbecillus concionator dictus *Exulorem*, controversiam de Eucharistia, sed est facile repressus ab aliis: Secundo movit ibi novam questionem *Johannes Beatus*, homo inquietus, & tunc in numerum Concionatorum relatus de forma consecrandi calicis, sed ab aliis convictus summittitur. Doctor *David Chytraeus* in sua continuatione *Cranziana*, refert primos Lubecæ Evangelistas, *Johannem Wolhovium*, & *M. Andream Willermum*, atque *Petrum Frimershemium*: Vide ibi folio 264. & sequent.

De ECCLESIIS DUCATUS MEGAPOLENSIS.

HENRICUS, *Dux Megapolensis* propagavit Evangelium cum filio *Magno Duce & Principe doctissimo*, utens ad hoc opera *M. Gerhardi Oemekenii*, & aliorum in sua ditione, & uterque Princeps rectè intellexit religionem veram eamque propagavit: Verum frater ejus *Dux Albertus* mansit in Papistica religione, & eam in sua Ducatus parte reservari voluit, sed illo mortuo curavit *Dux Henricus* suus ex fratre *Duce Alberto Nepotes*, inprimis *D. Johannem Albertum*, & *Ulricum* piè institui, & illi duo ab initio gubernationis suæ, quod nondum integre per patrum, *Ducem Henricum* completum erat, veram Religionem abolitis Papisticarum idololatriarum superstitionibus propagarunt serio: Erat enim *Dux Johannes Albertus*, doctissimus & piissimus Princeps, & *Dux Ulricus* veram religionem intellexit quoque. Semper

per speraveram clarissimum virum D. D. *Johannem Wigandum*, dum cum collegiis potissimas Centurias historiae Ecclesiasticae, Wismariae in Ducatu Megapolensi colligeret, quod etiam certam historiam renati Evangelii in eodem Ducatu aliquando dedisset: Interim cum nihil istorum ab eo vel conscriptum vel evulgatum sit, spero interim id nostro tempore tentaturum esse eruditissimum Theologum, & absolutissimum Historicum D. *Davidem Chytraum*, qui jam in eo Ducatu, ultra annos 36. Theologiam professus, & omnibus Theologicis negotiis adhibitus est.

Novi celebres Theologos partim Doctores, partim Licentiatos, partim Magistros profitentes Theologiam, cum in Scholis, tum in Ecclesiis in celebri urbe Rosarum, D. *Johannem Aurifabrum*, Uratislaviensem, D. *Henricum Schmedenstedem* / Lüneburgensem, D. *Tilemannum Heshusum*, Wesaliensem, D. *Georgium Venetum Nobilem*, D. *Johannem Draconitem*, D. *Davidem Chytraum*, D. *Johannem Kitrelium*, D. *Simonem Pauli*, D. *Lucam Backmeisterum*, M. *Conradum Pegelium*, Licent. *Henricum Sirevium*, M. *Valentinum Schachtium*, & reliquos, fuere inter primos Evangelistas, duo Rostochii *Jochimus Schluterus*, & *Georgius Rikens*: Ab initio fuit amator & promotor Evangelicae doctrinae, atque fautor piorum Theologorum optimus & pientissimus Princeps, *Henricus Dux Megapolensis*, ut dixi in quo fuit pius, & magnus zelus promovendae doctrinae Evangelii cum doctissimo filio, Principe lectissimo Duce magno: Post quos quoque mirifice asseruerunt, defenderunt & propagarunt veram & synceram Evangelii doctrinam à D. *Luthero* traditam, prioris Principis *Henrici ex fratre Alberto Duce nepotes*, eruditione excellens Princeps, *Johannes Albertus*, & ejus frater *Dux Ulricus* pietate, & virtute praestans Heros, sicut dictum est.

Novi Wismariae olim Concionatores D. *Henricum Schmedenstedium*, *Vincetium Npastorem ad S. Georgium*, *Henningum Blockium*, *Johannem Kalen*: Et reliquos alios ministros, ut *Franciscum Werckmeisterum*, *Johannem Cassstedem* / *Matthiam Koenerum*, *Vincetium Reddinum*, *Johannem Lassum*, *Jacobum Berchemium*, *Georgium Bint* / atque M. *Thomam Soltheuter* / qui cum M. *Andrea Corvino*, fuit collega & adjutor in posterioribus centuriis Historiae Ecclesiasticae colligendis D. *Johan. Wigando*: Novi ibi Superintendentes Mag. *Johannem Frederum* vel *Ireneum*, qui multa utilia opera D. *Urbani Rhegi* vertit in linguam latinam, D. *Johannem Wigandum*, & *Wolfgangum Peristerum*, M. *Andream Corvinum*:

Hhh khh

No.

Novi in Neobrandenburga, *D. Erasmus Alberum*, Superintendentem & Gustravii præcipuum Evangelistam, Inspectorem atque Præpositum *M. Gerhardum Oemkerum*, Camensem, virum eloquentem, & cetero tuo huic succedentem *D. Conradum Beckerum*, Brunsvicensem.

Novi Schwerini Superintendentes, & pastores, & concionatores aulicos *M. Christophorum Langnerum*, *D. Simonem Musam*, *L. Mevium Gogrevium* Lippiensem, & *Jochimum Nosciophagum*.

Quænam & Rostochii, & alibi certamina mota fuerint, referre non queo sicut nec nomina reliquorum pastorum & ministrorum, qui olim incœperunt, & propagarunt docendo Evangelium in prædictis urbibus, & per totum Ducatum: Variè agitabatur Rostochii Ecclesia, propter ejectum *D. Telemannum Heshusum*, & *Petrum Eggerdes*, opera *Toni Bremmeri*, Consulis seducti per Papistam idolatram, *D. Wilhelmum Nevesianum* tunc Syndicum urbis: Postea propter *Johannem Beum*, turbam dantem, variè agitabantur Theologi ibi, antequam homo inquietus posset dimitti: Tertio propter *M. Gelimerum* moventem controversiam de Substantia peccati: Sic Wismaria aliquando gravisuit controversia inter *D. Peristerum*, & reliquos Theologos ac Concionatores.

Qui hodie sint aut sub sexennio fuerint Professores, Theologi atque pastores & ministri Ecclesiarum Rostochii, Wismaria, Gultroviæ, Schwerini, & in aliis oppidis & pagis, Ducatus Megapolensis & Principatibus Dominiisque, cum Præceptoribus & Ludimagistris, illorum nomina extant in formula concordia.

Scribit autem Doctor *Simon Pauli*, Sverinensis, quod hi duo Principes, *Dux Johannes Albertus*, & *Dux Udalricus*, fratres, Principis Alberti filii, veram doctrinam de vero DEO, & ejus filio servatore nostro JESU CHRISTO, ministerio divini illius Lutheri à seculissimo Papistarum impietatum cœno repurgatam in toto Ducatu, & in civitatibus suis doceri jusserint, ejusque summam in certa capita erudite distributam, & pie luculentaque juxta scripta Prophetica & Apostolica explicatam, quæ extat in libro Cæremoniarum vel ordinatione Ecclesiastica Ducatus Megapolensis, auctore *Philippo Melancthone*, omnibus suis subditis publicè proposuerint, & in Academiam Rostochiensem donatione, cujus annui redditus aliquot aureorum millia faciunt, tribu- raverint, atque ad conservationem mensæ pauperum aliquot cœna- frumenti, ex vicino Monasterio *Dobecanensis*, quotannis contulerint, & adhuc conferant, & sigillis etiam à posteris servandum, mandaverint.

ale de tali annuo frumento Academiæ mittendo confirmaverint: Scholasque Triviales passim rectè constitui curaverint, & Ecclesiasticum Consistorium piè ordinarint, omniaque quæ ad veram veræ doctrinæ, & sanæ pietatis propagationem pertinent constituerint: Quæ omnia etiam hodie in istis ditionibus, ita vigent & florent, quod nos hic præterire non decebat.

De ECCLESIIS DUCATUS HOLSATIÆ

& DITHMARSLE REFORMATIS,

Cum semper ab fuerim procul remotus ab Holsatiæ & Dithmarie Ducatibus, paucos in istis locis habui familiares inter Doctores, pastores & ministros Evangelii, ideo horum locorum Ecclesias & Evangelii propagationem descriptam certam nunquam habere potui: Saltem quæ mihi nota sunt subjiciam:

In Holsatia Ecclesiarum primus fuit Reformatior sub *Christiano pio* tunc Duce Holsatiæ, quando ejus parens *Fredericus I. Regem ageret in Dania*, (cui mortuo postea hic Christianus in regno Daniæ, ut pius hæres & filius successit) anno Domini 1527. 1528. & 1529. D. pius *Eberhardus Widensehe* / ejus honorifica fit mentio in historia Ecclesiæ Halberstadianæ & Goslariensis: Et hanc Reformationem magno pietatis zelo urgebat optimus *Dux Christianus* nomine, & *re Christianus Princeps*, & in visitatione Ecclesiarum habebat D. *Widensehe* / collegas, D. *Nobilem & equitem auratum*, virum strenuum, *Johannem Ranzovium*, Henrici Regii vicarii patrem, D. *Johannem Reventlonium*, & *Hormannum Tastium* atque Præpositum Reinebeckensem, *Henricum N.*

Postquam vero omnia essent disposita & ordinata, ecce ibi cœpit Sathan dormientibus hominibus, hoc est, socorditer omnia agentibus, anno Domini 1529. per pellificem *Melchiorum Hoffmannum*, concionatorem in *Reil* / & ejus collegam, *Hermannum Bistermannum*, movere controversiam de Sacramento altaris: Tandem *Zwinglii dogma defendit Melchior*, qui paulo ante fuerat pellifex, & ei accessere collegæ, *Johannes de Campis*, *Jacobus Heggens*, & *Johannes Varse cum Bistermanno*. Instituitur colloquium *Flensburgi*, ubi tunc concionatorem agebat *Hermannus Tastius*, qui se in publico colloquio graviter opposuit *Hoffmanno* suisque, & eum coram prædictis visitatoribus una cum *Stephano Kempeno*, pastore Hamburgensi, eò vocato refutavit anno Domini 1529. in Septimam post Dominicam Quasimodogeniti: Acta sunt excusa *Witebergæ per Josephum Clugh*: *Heggens* ibi convertitur. No-

Novi ante annos 27. in oppido Husen pastores, *Petrum Bockmannum*, *Johannem Rischmannum*, & *Autorem Rosam*: atque ante 18. annos novi *M. Johannem Forsterum*, Praepositum in *Jesho* / & qui modo est in Holsatia generalis Superintendens *D. D. Paulus ab Eitzen* / fuit mihi ante annos 28. notus, & alter istorum posset, plenam renati Evangelii libertatem istarum ditionum dare.

Novi aliquot praecipuos pastores in Dithmaria, ante annos 21. *M. Andream Jodocum*, pastorem Lundensem, *Hieronymum Wisemanum* pastorem in Heida, *Johannem Grevenbroick* / pastorem in *Burthi* / *Andream Schwermans* / pastorem Mernensem, *Henricum Dünnebrück* / pastorem in *Brunsbütel* / *Johannem Groth* / pastorem in *Edellath* / *Basiliam Zagerium*, pastorem in *Suderhartsede* / *Henricum Sellemannum*, pastorem *Wintersbergensem*, *Johannem Rolappe* / pastorem in *Wüsten* / *Johannem Creisbachium*, pastorem in *Nienfirschen* / *Bernhardum Ritzmannum*, pastorem in *Hemmo*, *Johannem Bolichium*, pastorem *Bufanum*, & multos alios ibidem Doctores & Diacones.

Cum vero *Duces Johannes & Adolphus* fratres *Frederici I. Regis Daniae* filii & fratres *Christiani III. Regis Daniae*, ad gubernationem patrii Ducatus manus applicarent, eandem profecto religionem reverenter observarunt, & diligenter propagarunt, & curavit *Dux Adolphus* ex Capitulo Cathedrali Schlesvicensi collegium Theologicum fieri, ut omnes ibidem Canonici sint in posterum Professores.

Ab initio multum veram de CHRISTO religionem in istis locis propagavit fortis & Nobilis Heros, *Joannes Ranzovius*, eques atratus, & patria optimè meritus: Idemque tentat ejus filius *Henricus Ranzovius* Reginus in Holsatia vicarius vel prorex, hodie qui pietate & eruditione non minus quam genere Nobilis & generosus est Heros, magni iudicii multae sapientiae & plurimae lectionis: Qui est ibi quoque cum *Principe Adolpho* nutritor Ecclesiarum & pietatis.

Novi aliquando in Holsatia pastorem, *Franciscum Alardum*, *Antwerpiensem*, virum doctum: Et hoc de *Ducibus Holsaie* testatur quod multi exules pastores tempore Interimistico, ex suo ejecti officio, hinc inde habuerint in Holsatia locum. Etsi Holsaie pastores non subscripserint formulæ concordiae, tamen hoc scimus praecipuos

Superintendentes, ut *D. D. Paulum ab Eitzen* & *M. Johannem Forsterum*, refragari Sacramentariis.

